

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta přírodovědně-humanitní
a pedagogická

Perzekuce uprchlíků z území Podkarpatské Rusi do SSSR v letech 1939–1945

Diplomová práce

Studijní program: N7105 – Historické vědy

Studijní obor: 7105T021 – Historie

Autor práce: **Bc. Adam Hradilek**

Vedoucí práce: Mgr. Kateřina Lozoviuková, Ph.D.

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: Bc. Adam Hradilek
Osobní číslo: P14000631
Studijní program: N7105 Historické vědy
Studijní obor: Historie
Název tématu: Perzekuce uprchlíků z území Podkarpatské Rusi do SSSR
v letech 1939 -1945
Zadávající katedra: Katedra historie

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Cílem magisterské práce je zpracovat téma uprchlíků z Maďarska okupované Podkarpatské Rusi do SSSR v období druhé světové války, zejména odpovědět na otázky, kdo, odkud a jak se dostal do soukolí sovětského represivního režimu a jakým způsobem byl postižen. Tomuto tématu byla zatím českou i světovou historiografií věnována omezená pozornost, zvláště díky nedostupnosti pramenů.

Diplomová práce má za cíl na základě analýzy, komparace a syntézy pramenů a odborné literatury posunout a rozšířit dosavadní výzkum nastíněného tématu (M.Borák, Z.Vališ, A. Hradilek, J.Dvořák, Y. Yelinek) o nové poznatky získané zejména na základě studia nedávno otevřených archivů NKVD na Ukrajině (Státní archiv v Užhorodu a Lvově, Archiv Bezpečnostní služby Ukrajiny (SBU) v Kyjevě, Užhorodu a Lvově). Dalším zdrojem pak budou české i zahraniční archivy (Národní archiv, Praha; Archiv Národního muzea, Praha; Archiv bezpečnostních složek, Praha; Židovské muzeum, Praha; USC Shoah Foundation; Archiv JOINT, New York; Jad Vašem, Jeruzalém; Hebrejská univerzita, Jeruzalém, ale i sebrané vzpomínky pamětníků a autobiografická literatura. Hlavní důraz bude kladen na zpracování fondu "Kryminalniji správy" uloženého v užhorodské pobočce státního archivu, který nedávno objevil pro českou odbornou obec i veřejnost autor navrhované diplomové práce. Komplexní zpracování výše zmíněného fondu, které bude součástí předkládané práce, poskytne nejen statistický vhled do složení masy uprchlíků odsouzených k nucené práci v sovětských nápravně-pracovních táborech, ale poslouží dalším historikům jako inventář.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování diplomové práce: tištěná/elektronická

Seznam odborné literatury:

Mečislav Borák: Českoslovenští Židé - oběti gulagů a popravišť v Sovětském svazu, in: Helena Macháčová (ed.), První pražský seminář?, Praha 2008, s. 97-110

Vladimír Bystrov: Průvodce říší zla, Academia, Praha 2006

Jan Dvořák, Adam Hradilek: Perzekuce československých Židů v Sovětském svazu za druhé světové války, Historie - Otázky - Problémy 5, č. 1, FF UK, 2013

Adam Hradilek: Karel Vaš v SSSR. Věznem a spolupracovníkem NKVD, Paměť a dějiny č. 3, 2012

Oleg V. Khlevniuk: History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror, Yale 2004

Erich Kulka: Židé v československé Svobodové armádě, Praha 1990

Zdeněk Vališ: Čechoslováci v táborech a věznicích NKVD za druhé světové války (1940-1944). Výběr dokumentů z fondu Vojenského ústředního archivu a Archivu Ministerstva vnitra ČR. In: Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956). Část 2. Váleční zajatci a internovaní. Sborník studií. Opava 2007, s. 201-324

Vedoucí diplomové práce:

Mgr. Kateřina Lozoviuková, Ph.D.

Katedra historie

Datum zadání diplomové práce:

30. dubna 2016

Termín odevzdání diplomové práce:

30. dubna 2017

prof. RNDr. Jan Pícek, CSc.
děkan

doc. PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D.
vedoucí katedry

V Liberci dne 30. dubna 2016

Prohlášení

Byl jsem seznámen s tím, že na mou diplomovou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

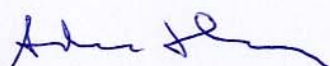
Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé diplomové práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li diplomovou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědom povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Diplomovou práci jsem vypracoval samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé diplomové práce a konzultantem.

Současně čestně prohlašuji, že tištěná verze práce se shoduje s elektronickou verzí, vloženou do IS STAG.

Datum: 1.7.2017

Podpis:

Poděkování

Chtěl bych poděkovat Mgr. Kateřině Lozoviukové, Ph.D., vedoucí mé diplomové práce, za vedení, zájem, připomínky a čas, který mi věnovala. Dále bych chtěl poděkovat zejména Mgr. Janu Dvořákovi, Ph.D., který se podílí na výzkumu, na jehož základě vznikla má práce, ale i dalším kolegům za cenné rady a připomínky.

Anotace

V letech 1938–1939 došlo k opětovnému převzetí kontroly nad územím Podkarpatské Rusi ze strany Maďarska. Následná intenzivní maďarizace, represe vůči místnímu obyvatelstvu, sílící antisemitismus a odvody do maďarské armády vyvolaly v nadcházejících dvou a půl letech vlnu emigrace tisíců převážně mladých lidí, ale i dalších pronásledovaných skupin obyvatel v čele s komunisty a Židy do Sovětského svazu. Oproti jejich očekávání však Sověti nepřivítali příslušníky "bratrského" národa a osoby pronásledované z politických či etnických důvodů s otevřenou náručí, ale vystavili je nebývalému utrpení ve věznicích a pracovních táborech NKVD. Předkládaná práce má za cíl na základě analýzy a syntézy dosavadní literatury, rozhovorů s pamětníky a zejména vlastního archivního výzkumu v nedávno odtajněných archivech sovětských bezpečnostních služeb na Ukrajině odpovědět na otázky, kdo a proč utekl z (případně přes) území předválečné Podkarpatské Rusi do SSSR, jakému zacházení byli tito uprchlíci na sovětském území vystaveni a jaké byly jejich další životní osudy.

Klíčová slova: *politické represe, Sovětský svaz, Gulag, pracovní tábory, druhá světová válka, NKVD, uprchlíci.*

Summary

Between the years 1938–1939 Hungary took over the control of Subcarpathian Rus it lost two decades earlier. The following intensive Hungarization, repressions against parts of the local population, growing anti-Semitism and drafts to the Hungarian army and labor battalions sparked a wave of emigration to the Soviet Union. Thousands of mainly young Rusyns but also members of other groups of people persecuted for political or ethnic reasons (mainly Jews and communists) crossed the newly established border to the USSR. Contrary to their belief they were not met with open arms by the "brotherly nation" as the communist propaganda depicted the Soviets but faced repressions and suffering in NKVD prisons and labor camps. The aim of presented thesis based on research in newly opened NKVD archives, interviews with survivors and existing literature is to answer the questions of who and why escaped to the USSR and what treatment they faced from the Soviet authorities.

Key words: *political repressions, Soviet Union, Gulag, labor camps, forced labor, II World War, NKVD, refugees.*

Obsah.....	7
Seznam zkratk.....	8
1. Úvod.....	10
2. Rozbor literatury a pramenů.....	13
3. Rozpad Československa a maďarský zábor Podkarpatské Rusi 1938–1939.....	20
4. Uprchlíká vlna do SSSR z území Podkarpatska v letech 1939–1941.....	25
4. 1 <i>Podkarpatská mládež</i>	29
4. 2 <i>Židé</i>	33
4. 3 <i>Komunisté</i>	34
4. 4 <i>Uprchlíci z oblastí pod maďarskou či německou okupací mimo území předválečné Podkarpatské Rusi</i>	37
5. Perzekuce uprchlíků z Podkarpatska na sovětském území 1939–1945.....	39
5. 1 <i>Zatčení, vyšetřování a rozsudky</i>	39
5. 2 <i>Transport do Gulagu</i>	56
5. 3 <i>V táborech Gulagu</i>	63
5. 4 <i>Dezertéři z pomocných pracovních jednotek maďarské armády a váleční zajatci v táborech GUPVI</i>	69
5. 5 <i>Amnestie a propuštění</i>	77
6. Návrat domů?.....	80
7. Závěr.....	91
Seznam literatury a pramenů.....	92

Seznam zkratek

CK VKP (b) – Central'nyj komitet Vsěsojuznoj kommunističeskoj partiji (bolševikov), čes. Ústřední výbor Vsesvazové komunistické strany (bolševiků)

čes. – česky

čs. – československý

DALO – Děržavnyj archiv Lvivskoj oblasti, čes. Státní archiv Lvovské oblasti

DAZO – Děržavnyj archiv Zakarpatskoj oblasti, čes. Státní archiv Lvovské oblasti

ed. – editor

eds. – editoři

f. – fond

GDA SBU – Galuzevij děržavnij archiv Služby bezpeki Ukrajiny, čes. Státní archiv Služby bezpečnosti Ukrajiny

GPU – Gosudárstvěnoje političeskoje upravlenie, čes. Státní politická správa

GUGB – Glavnoje upravelnije gosudárstvěnoj bězapásnosti, čs. Hlavní správy státní bezpečnosti

GULAG – Glavnoje upravelnije lagerej, čes. Hlavní správa táborů

GUPVI – Glavnoje upravelnije po dělam vojennoplenych i intěrnirovannyh, čes. Hlavní správa ve věcech válečných zajatců a internovaných

KGB – Kamit'ět gasudárstvěnoj bězapásnosti, čes. Výbor státní bezpečnosti

KSČ – Komunistická strana Československa

lagpunkt – lagernij punkt, čes. tábor

NKVD – Narodnyj komissariat vnutrennich děl, čes. Lidový komisariát vnitra

OGPU – Objediněnoje gosudarstvennoje političeskoje upravlenie, čes. Spojená státní politická správa

Selchozlag – selskochozjastvennyj lager, čes. zemědělský tábor

SMERŠ – smert' špionam, čes. smrt špionům

SSSR – Svaz sovětských socialistických republik

StB – Státní bezpečnost

s. – strana

sv. č. – svazek číslo

UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration, čs. Správa Spojených národů pro pomoc a obnovu

UPVI – Upravelnije po dělam vojennoplenych i intěrnirovannyh, čes. Správa ve věcech válečných zajatců a internovaných

USC – University of Southern California, čes. Univerzita Jižní Kalifornie

v. v. – ve výslužbě

VČK – Vserossijskaja čezvyčajnaja komissija, čes. Všeruská mimořádná komise

VKS(B) – Všesvazová komunistická strana (bolševiků)

Zkratky táborů Gulagu:

Bělbaltlag – Bělomoro-Baltijskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Bělomořsko-baltský nápravněpracovní tábor

Intinlag – Intinskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Intský nápravněpracovní tábor

Ivděllag – Ivdělskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Ivdělský nápravněpracovní tábor

Kargopollag – Kargopolskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Kargopolský nápravněpracovní tábor

Karlag – Karagandinskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Karagandský nápravněpracovní tábor

Norillag – Norilskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Norilský nápravněpracovní tábor

Oněglag – Oněžskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Oněžský nápravněpracovní tábor

Pečorlag – Pečorskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Pečorský nápravněpracovní tábor

Rečlag – Rečnoj lager, čes. Říční tábor

Sevitlag – Severnyj ispravitělnno-trudovoj lager (Dalstroja), čes. Severní nápravněpracovní tábor (Dalstroje)

Sevvostlag – Severo-Vostočnyj ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Severovýchodní nápravněpracovní tábor

Sevželdorlag – Severnyj železnodorožnyj ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Severní železniční nápravněpracovní tábor

Siblag – Sibirskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Sibiřský nápravněpracovní tábor

Těmlag – Těmnikovskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Těmnikovský nápravněpracovní tábor

Uchtižemlag – Uchto-Ižemskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Uchto-Ižemský nápravněpracovní tábor

Usollag – Usolskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Usolský nápravněpracovní tábor

Vjatlag – Vjatskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Vjatský nápravněpracovní tábor

Vorkutlag – Vorkutinskij ispravitělnno-trudovoj lager, čes. Vorkutský nápravněpracovní tábor

1. Úvod

V noci z 16. na 17. března 1939 uprchl Augustin Vološin, prezident Karpatské Ukrajiny, před několika měsíci nazývané Podkarpatskou Rusí, společně s členy její vlády do sousedního Rumunska. Ještě den před tím stanul na vrcholu cíle, o němž po desetiletí snila část obyvatel Podkarpátí – byl zvolen hlavou nezávislého státu, který vznikl proti zájmům téměř všech sousedních zemí. Uskutečněný podkarpatoruský sen, měl však jen velmi krátké trvání. Již v době zasedání ustanovujícího sněmu Karpatské Ukrajiny, jenž v Chustu zvolil do jejího čela Vološina, vtrhla na území čerstvě zrozeného státního útvaru maďarská armáda. Během několika desítek hodin jej obsadila a po dvou dekadách odloučení opět připojila k Maďarsku.¹ Následná maďarizace Podkarpatské Rusi, represe vůči místnímu obyvatelstvu, sílící antisemitismus a odvody do maďarské armády vyvolaly v příštích dvou a půl letech vlnu emigrace tisíců převážně mladých lidí, ale i dalších pronásledovaných skupin obyvatel v čele s komunisty a Židy do Sovětského svazu. Oproti jejich očekávání však Sověti nevíтали příslušníky „bratrského“ národa a osoby pronásledované z politických či etnických důvodů s otevřenou náručí, ale vystavili je nebyvalému utrpení ve věznicích a pracovních táborech NKVD.²

Předkládaná práce má za cíl na základě analýzy a syntézy dosavadní literatury, rozhovorů s pamětníky a zejména vlastního archivního výzkumu v nedávno odtajněných archivech sovětských bezpečnostních služeb opovědět na otázky, kdo a proč utekl z (případně přes) území předválečné Podkarpatské Rusi do SSSR? Jakému zacházení byli tito uprchlíci na sovětském území vystaveni a jaké byly jejich další životní osudy? Výsledný text je rozčleněn do sedmi kapitol.

Uvedení do problematiky, seznámení se strukturou textu a rozbor použité literatury je nastíněn v prvních dvou kapitolách.

Politický vývoj na Podkarpatské Rusi za první republiky, střetávání početných národnostních skupin i politických zájmů, které definovaly osud onoho malého, ale rozmanitého geograficko-politického útvaru, je příliš komplexní téma pro tuto studii. Třetí kapitola proto

¹ RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Vyšehrad, Praha 2016, s. 81.

² NKVD – zkratka pro Narodnyj komissariat vnutrennich děl, česky Lidový komisariát vnitra, od roku 1934 název pro ústřední bezpečnostní službu Sovětského svazu a hlavní represivní aparát, který se mj. zabýval vnitřní bezpečností, rozvědkou, kontrarozvědkou, střežením hranic, správou věznic a pracovních táborů.

obsahuje pouze stručné shrnutí společensko-politického vývoje v předvečer rozpadu Československa jakožto důsledku politické situace v Evropě a odkazuje na autoritativní literaturu, která se tímto vývojem zabývá komplexněji. V této kapitole jsou rovněž nastíněny okolnosti záboru Podkarpatské Rusi Maďary a proměna postavení různých národnostních, náboženských a politických skupin místního obyvatelstva. Tato změna stála za zrodem fenoménu, jenž je hlavním předmětem zájmu předkládané práce – masového útěku tisíců osob za hranice.

Ve čtvrté kapitole jsou popsány geografické a politické změny v těsném sousedství okupované Podkarpatské Rusi, které ovlivnily výběr směru útěku pronásledovaných skupin obyvatelstva. Dále je zde na základě dosavadní literatury i vlastního archivního výzkumu diskutována problematika celkového počtu uprchlíků a jejich složení. Jsou zde představeny hlavní národnostní, náboženské a politické skupiny uprchlíků a specifické důvody, jež je vedly k ilegálnímu odchodu z Maďary ovládané Podkarpatské Rusi, případně z dalších území pod maďarskou či německou nadvládou. Na základě vlastního archivního výzkumu, rozhovorů s pamětníky a dalších dostupných pramenů, jsou v této kapitole rovněž představeny konkrétní osudy vybraných utečenců, které v plné šíři ilustrují jak společenskou atmosféru panující na Podkarpatské Rusi po záboru, tak i motivaci k útěku, očekávání uprchlíků, ale i způsoby ilegálního překročení hranice. V následujících kapitolách budou jejich osudy dále rozpracovány a poslouží k pochopení celé řady zkoumaných podtémat.

Stěžejní kapitola věnovaná represím uprchlíků, jimž byli vystaveni ze strany sovětského režimu, je rozdělena do dalších pěti podkapitol. První z nich se věnuje okolnostem zatčení uprchlíků a postupu sovětských pohraničních jednotek NKVD vůči nim. Dále jsou zde popsány příhraniční záchytné věznice a tábory i vyšetřovací věznice – první místa internace uprchlíků.

Legislativní rámec, na základě kterého byli uprchlíci na sovětském území zadrženi, vyslýcháni, obviněni a souzeni, je představen v následující podkapitole. Rovněž jsou zde uvedena i různá obvinění, kterým uprchlíci čelili a s nimi související výše trestů.

Samostatná podkapitola je věnována transportům vězňů systémem „etap“, jež vedly z vyšetřovacích věznic do míst výkonu trestu.

Hlavní táborové komplexy, do kterých byli v průběhu druhé světové války umísťováni uprchlíci z Podkarpatské Rusi, jsou popsány v další podkapitole. Kromě jejich vzniku,

geografického umístění, pracovního využití vězňů a statistik, je zde popsán i každodenní život v táborech Gulagu,³ počínaje prací, stravou, skladbou vězňů a konče nemocemi a úmrtností.

Samostatná kapitola je věnována otázce zběhů z maďarské armády, případně jejich pracovních jednotek, ve kterých sloužili v naprosté většině Židé. Dezertéři a váleční zajatci v SSSR nespádali pod Hlavní správu táborů – Gulag, ale Správu ve věcech válečných zajatců a internovaných – UPVI. Jak je v kapitole naznačeno v těchto táborech, rovněž spravovaných NKVD, často panovaly mnohem horší podmínky než v táborech Gulagu. Kapitola byla autorem vypracována pro připravovanou publikaci *Židé v Gulagu*. Je zde však zařazena ve snaze komplexně pojmout problematiku běženců z Podkarpatské Rusi.

V poslední podkapitole jsou popsány okolnosti propuštění uprchlíků z táborů Gulagu v důsledku konce trestu či případné amnestie a těžkosti, které s propuštěním část uprchlíků z Podkarpatské Rusi měla. S odkazy na další literaturu se kapitola taktéž stručně zabývá službou amnestovaných vězňů Gulagu v československé vojenské jednotce v SSSR.

V kapitole *Návrat domů?* jsou představeny potíže, s nimiž se museli navrátilci ze Sovětského svazu potýkat. Jak název kapitoly naznačuje, prakticky žádný uprchlík nenalezl domov ve stavu, v jakém jej opustil. Podkarpatská Rus se po odstoupení Československem stala pevnou a nedílnou součástí Sovětského svazu. Kapitola tak obsahuje i popis vlny politických represí, které postihly obyvatelstvo Podkarpatské Rusi po sovětském záboru. Co se týče uprchlíků židovského původu, většina jich během války přišla o celé rodiny i majetky. Část z nich se proto rozhodla vlast opustit a vydala se budovat novou domovinu v Palestině. Kapitola se dále věnuje reflexi útěků a internací uprchlíků od padesátých po devadesátá léta 20. století, jejich začlenění do společnosti, případně jejich další perzekuci ze strany komunistického režimu.

³ Gulag – zkratka ruského názvu *Glavnoje upravlenije lagerej* (česky Hlavní správa táborů), která spadala pod NKVD a v letech 1930–1960 spravovala stovky táborových komplexů, kterými prošly miliony vězňů. Ve shodě s renomovanými českými historiky (např. M. Borák) vnímám název „Gulag“ jako zkratku pro instituci, která tábory spravovala. O jednotlivých táborech tedy dále nepíši jako o gulazích, ale jako o táborech Gulagu.

2. Rozbor literatury a pramenů

V Československu, podobně jako v Sovětského svazu, nebylo možné až do pádu komunistického režimu problematiku perzekuce československých občanů v Sovětském svazu ze zřejmých politických důvodů zkoumat. Dokumenty, dokládající utrpení Čechoslováků, byly přísně střeženy v archivech a nepřístupné badatelům i veřejnosti.⁴ Očití svědkové, kteří přežili útrapy v SSSR a válečné události, o traumatických zážitcích rovněž nemohli veřejně předat svědectví z důvodu strachu před postihem. K této otázce se ještě vrátíme v závěrečné kapitole *Návrat domů?*. Historické práce na téma boje Čechoslováků na východní frontě (jehož účastníky tvořily ze značné části osoby předtím Sověty perzekvované), které mají k tematice nejbližší, problematiku sovětských politických represí buď zcela pomíjí, anebo rovnou převrací naruby.

Jedním z nejkřiklavějších příkladů oficiálního pokriveného pohledu na výklad minulosti ve vztahu ke zkoumanému tématu je autobiografické dílo Ludvíka Svobody *Z Buzuluku do Prahy*.⁵ Příklad je o to zářející tím, že se nejedná o dílo tuctového komunistického historika – propagandisty, ale bývalého legionáře a demokrata, očitého svědka utrpení, kterým museli běženci z Československa v sovětských lágrech a věznicích projít, jejich spolubojovníka a velitele. Kromě nesporně kladné role, kterou Ludvík Svoboda sehrál při osvobození Československa od nacismu, se jeho osobnost vyznačuje i druhou negativní stránkou – v SSSR nejprve podlehl nátlaku i svodům moci, stal se nástrojem sovětské imperiální politiky i komunistické propagandy,⁶ a jak zmíněné autobiografické dílo dokládá, v tomto duchu pokračoval i po návratu do Československa. Kromě opakovaných útočných poznámek na adresu Edvarda Beneše, exilové vlády v Londýně „sloužící zájmům buržoazie“ a nevkusných odsudků Heliodora Píky, jemuž po válce Svobodovi soudruzi nasadili oprátku na krk, podává i falešný popis otázky uprchlíků do SSSR: „Sovětská vláda nám kromě toho umožnila, abychom až do dne přepadení SSSR odsunuli z území tzv. protektorátu a slovenského státu i z oblasti Zakarpatské

⁴ Zejména Vojenský historický archiv a Archiv Ministerstva zahraničních věcí, které obsahují rozsáhlou dokumentaci k problematice, viz seznam pramenů a literatury.

⁵ SVOBODA, Ludvík: *Z Buzuluku do Prahy*, Naše vojsko, Praha 1981.

⁶ K osobnosti L. Svobody a jeho problematickému vztahu k Sovětům i československé exilové vládě v Londýně viz např. HRADILEK, Adam – VALIŠ, Zdeněk: Životní osudy JUDr. Františka Poláka, in: POLÁK, František: *Sedm let v Gulagu. Vzpomínky pražského advokáta na sovětské pracovní tábory* (eds. Hradilek, Adam – Vališ, Zdeněk), Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2015, s. 343–374.

Ukrajiny velký počet osob do SSSR, a pomohla nám pro to včas vytvořit podmínky. Za pomoci sovětských orgánů byly přes Slovensko a Zakarpatskou Ukrajinu zřízeny tajné cesty“.⁷ O strastiplné anabázi tisíců uprchlíků, vedoucí skrze bezpočet věznic a táborů NKVD rozesetých po celém Sovětském svazu, však mlčí.

První, a na dlouhou dobu i jedinou česky psanou odbornou prací dotýkající se velkou měrou i problematiky uprchlíků z Podkarpatské Rusi, je publikace *Židé v československé Svobodově armádě* od česko-izraelského historika Ericha Kulky, která vyšla v roce 1979 v českém exilovém nakladatelství Sixty-Eight Publishers v Torontu.⁸ Publikace se vzhledem k nedostupnosti jiných pramenů opírá zejména o rozhovory s desítkami pamětníků, jež Kulka vedl v Izraeli v průběhu 60. a 70. let.

Zkoumané téma nebylo do devadesátých let samostatně zpracováno ani ukrajinskými historiky z řad emigrantů i oficiální historické obce. Přesto je uprchlická vlna více přítomna jako okrajové téma v rozličných ukrajinských historických studiích, sbornících i memoárech, publikovaných v době komunismu, než v těch samých československých, které ji prakticky ignorují.⁹ Jak ale dokazuje příklad vzpomínek jednoho z běženců Ivana Vaše, i ukrajinská literatura musela být poplatná době. Vůči jednání sovětských represivních orgánů k uprchlíkům byla apologetická a naopak zdůrazňovala snahu protisovětských a protikomunistických sil věc internace v lágrech Gulagu zveličovat a zneužívat ve svůj prospěch. V knize *Doroga do Celi* (česky Cesta k cíli) z roku 1963 k otázce internace tisíců Podkarpatorusínů uvádí: „*Když přechod hranice dosáhl masového charakteru, kdy ze západní strany Karpat na východní proudily stovky a tisíce osob, obdrželi sovětské pohraničníci nařízení všechny bez výjimky převést etapami do vnitrozemí. [...] Začínala válka a pro nepřátele Sovětského svazu nebylo složité mezi tisíce čestných lidí ze Zakarpatí vyslat do sovětského týlu agenty vojenských rozvědek – špiony, diverzanty a teroristy. [...] Tak všechny dohromady odesílaly transporty do táborů, kde prověřovali, kdo je na jaké straně*“.¹⁰ Vaš zmiňuje i zásluhy generála Heliodora Píky na propuštění Podkarpatorusínů z táborů Gulagu, ale zároveň jej obviňuje z postranních úmyslů: „*Když Zakarpatci přijížděli do Buzuluku z pracovních táborů, tak samozřejmě mnoho z nich se*

⁷ SVOBODA, Ludvík: *Z Buzuluku do Prahy*, Naše vojsko, Praha 1981, s. 31.

⁸ KULKA, Erich: *Židé v československé Svobodově armádě*, Sixty-Eight Publishers, Toronto 1979. První oficiální vydání vyšlo v Československu v roce 1990 v nakladatelství Naše vojsko v Praze 1990.

⁹ Rozsáhlý přehled literatury dotýkající se zkoumaného tématu in: OFICINSKIJ, Roman: *Nelegalnyj perechid uhorsko-radjanskovo kordonu v 1939–1941 rokach*. Užhorodskij deržavnyj universitet, Užhorod 1993, s. 10–30.

¹⁰ VAŠ, Ivan: *Doroga do Celi*. Zakarpatske oblastne knižkovo-gazetne vydavnictvo, Užhorod 1963, s. 250.

*cítilo zneužito ze strany Sovětské svazu. Píka si myslel, že se stanou jeho protisovětským nástrojem k dosažení cílů, které si vytyčili benešovci“.*¹¹

První popularizační články v médiích, rozhovory s bývalými vězni, odborné studie a publikace na téma represí uprchlíků v SSSR, se jak na Ukrajině tak i v Československu začaly objevovat teprve po roce 1990 – plných padesát let od zkoumaných událostí. Mezi zahraničními průkopníky tématu patří zejména historici původem z území bývalé Podkarpatské Rusi. Přední místo mezi nimi zaujímá Omelan Dovganič a bývalý důstojník KGB (!) Oleksij Korsun, který již v období před pádem Sovětského svazu sbíral údaje a dokumenty o perzekuovaných osobách původem ze Zakarpatské oblasti Ukrajinské SSR. Oba dva se zásadním způsobem podíleli na zahájení systematického zpracování tématu, zejména dokumentů z archivů NKVD/KGB v rámci celo-ukrajinského projektu Reabilitovani Istorijeju.¹² Jeho výsledkem se stal soupis obětí sovětského režimu původem z území Zakarpatské oblasti v letech 1939–1990 a dva obsáhlé sborníky odborných tematických studií.¹³ Dovganič se kromě řady studií podílel i na publikaci několika knih paměti – sborníků portrétů perzekuovaných osob, z nichž jednu vydal s dalším předním zakarpatským znalcem problematiky a zároveň bývalým vězněm Gulagu Fedirem Rubišem.¹⁴ Mezi prvními publikoval k tématu i o generaci mladší užhorodský historik Roman Oficinskij.¹⁵ Z nejmladší generace historiků jmenujme Oleksandra Pagirju, který mj. společně s Korsunem publikoval v roce 2011 soubor dokumentů *Zakarpatští uprchlíci do SSSR: přes tábory Gulagu a Buzuluk do rodných Karpat 1939–1949*, a tématu věnoval i řadu dalších odborných i popularizačních textů.¹⁶ Zde se sluší podotknout, že zejména výše zmíněnému O. Pagirjovi, R. Oficinskému, O. Korsunovi a F. Rubišovi vděčím za pomoc s výzkumem v Zakarpatské oblasti, zejména v jeho počátcích a to jak v bádání v místních archivech, tak i

¹¹ Tamtéž, s. 252.

¹² Český Rehabilitování historií. Jedná se o celostátní, dosud probíhající projekt na Ukrajině, jehož cílem je historicky popsat období sovětské nadvlády a vytvořit soupisy obětí politických represí – martyrology ve všech oblastech Ukrajiny.

¹³ DOVGANIČ, Omelan – PAŠKUJ, Z. – TROJN, M.: *Zakarpatja v roki vijny*. Karpaty, Užhorod 1990; DOVGANIČ, Omelan: *Do Buzuluka – čerez tabory GULAGa: Z istorii zasudženija, pokaranija ta bojovovo šljachu zakarpatskych vtikačiv u SRSR v 1939–1941 rokach*. Gražda, Užhorod 2009; DOVGANIČ, Omelan (ed.): *Reabilitovanii storijeju. Zakarpatskaja oblast' I*. Zakarpatija, Užhorod 2003.

¹⁴ DOVGANIČ, Omelan – RUBIŠ, Fedir: *Zakarpatci pid presom stalinskovo svavilja*. Karpatska veža, Mukačevo 2009.

¹⁵ OFICINSKIJ, Roman: *Nelegalnyj perechid uhorsko-radjanskovo kordonu v 1939–1941 rokach*. Užhorodskij deržavnyj universitet, Užhorod 1993.

¹⁶ KORSUN, Oleksij – PAGIRJA, Oleksander: *Zakarpatski vtikači v SRSR: čerez tabory GULAGu i BUZULUK do ridnich Karpat 1939–1949*. Karpaty, Užhorod 2011.

s vyhledáváním pamětníků. Bez jejich kolegiality, množství odborných konzultací a osobních intervencí v archivech, bych nikdy nebyl schopen v podmínkách, které v archivech za Janukovičova režimu panovaly, výzkum zahájit.

V České republice sahají počátky systematického historického výzkumu a zájmu o téma represí československých občanů v Sovětském svazu rovněž do devadesátých let. Tématem perzekuce se zabýval zejména historik Vojenského historického ústavu Zdeněk Vališ¹⁷ a dále například Karel Richter.¹⁸ Nejrozsáhlejší výzkum perzekuce československých občanů a českých krajanů v Sovětském svazu v letech 1918–1956 vedl především tým historiků ze Slezského zemského muzea v Opavě a Slezské univerzity v Opavě v čele s profesorem Mečislavem Borákem.¹⁹ Tématem perzekuce občanů Československa původem z Podkarpatské Rusi se sice zabývali pouze okrajově, ale zásadním způsobem posunuli poznání v jiných dílčích otázkách tématu politických represí v SSSR i celkového rozsahu represí vůči československým občanům. Bez znalosti těchto prací nelze téma represí uprchlíků z Podkarpatské Rusi zasadit do odpovídajícího kontextu a to platí i pro výstupy dalších autorů, Jiřího Friedla,²⁰ Vladimíra Bystrova²¹, Milady Polišínské²² či Tomáše Staňka.²³

¹⁷ VALIŠ, Zdeněk: O životy Zakarpatských Ukrajinců, in: *Hlas revoluce*, 1990, č. 13; TÝŽ: Čechoslováci v táborech a věznicích NKVD za druhé světové války (1940–1944). Výběr dokumentů z fondu Vojenského ústředního archivu a Archivu Ministerstva vnitra ČR, in: BORÁK, Mečislav (ed.): *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*, díl II., Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě, Opava 2007, s. 201–324; TÝŽ, Heliodor Píka v boji za životy Podkarpatorusů. Ze sovětských gulagů do československé armády, in: *Časopis Slezského zemského muzea*, 2008, č. 1, s. 22–59.

¹⁸ RICHTER, Karel: *Podkarpatské Rusíni v boji za svobodu*. Česká expedice, Praha 1997.

¹⁹ BORÁK, Mečislav: *České stopy v Gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu*. Slezské zemské muzeum, Opava 2003; TÝŽ (ed.): *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956): Sborník studií. Část I. Vězni a popravení*. Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě, Opava 2007; dalších studie a monografie autora viz stránky Historického ústavu Akademie věd ČR: <http://biblio.hiu.cas.cz/search?type=global&q=Bor%C3%A1k+me%C4%8Dslav>, podle stavu ke dni 1. 7. 2017.

²⁰ FRIEDL, Jiří: Internace československých vojáků v SSSR 1939–1941, in: BORÁK, Mečislav (ed.): *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*, díl II., Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě, Opava 2007, s. 157–200; TÝŽ, Internace Východní skupiny československé armády v SSSR ve světle sovětských dokumentů, in: *Slovanský přehled*, 2007, č. 1, s. 87–120.

²¹ BYSTROV, Vladimír: *Z Prahy do gulagu aneb překáželi*. Bystrov a synové, Praha 1999; TÝŽ: *Průvodce říší zla*. Academia, Praha 2006.

²² POLIŠENSKÁ, Milada: *Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945–1953*. Libri, Praha 2006.

²³ STANĚK, Tomáš: Českoslovenští občané v systému GUPVI-NKVD v SSSR v letech 1945–1956 a němečtí váleční zajatci v Československu v etapě 1945–1960, in: BORÁK, Mečislav (ed.): *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*, díl II., Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě, Opava 2007, s. 15–156.

Předkládaná práce se rovněž opírá i o předchozí publikace autora, který se otázkou perzekuce československých občanů v SSSR zabývá od roku 2007, a jeho spolupracovníků, zejména Jana Dvořáka.²⁴

K pochopení společensko-politického vývoje na Podkarpatské Rusi vedoucího k uprchlické vlně může posloužit zejména nedávno publikovaná obsáhlá práce Jana a Magdalény Rychlíkových *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946* či starší a stručnější *Zakletá zem – Podkarpatská Rus 1918–1946* od Petra Švorce. Ze zahraničních publikací, jež se široce věnují okolnostem záboru Podkarpatské Rusi a maďarizaci území uveďme dílo *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948*, kterou sepsal Yeshayahu Jelinek a Paul Magocsi.²⁵ Mezi nejnovější díla věnovaná problematice maďarských pracovních táborů ale i sovětských zajateckých táborů patří kniha Roberta Rozzeta *Conscripted Slaves. Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front During the Second World War*.²⁶

Z nejčastěji citované literatury k tématu politických represí v SSSR obecně uveďme známé shrnující dílo *Gulag. Historie* od Anne Applebaum²⁷ a soubor stěžejních dokumentů k historii táborů NKVD doplněných o rozsáhlé komentáře – *Historie gulagu: od kolektivizace do „velkého teroru“* od Olega Chlevňuka.²⁸

²⁴ HRADILEK, Adam: Karel Vaš v SSSR. Vězném a spolupracovníkem NKVD, in: *Paměť a dějiny*, 2012, č. 3, 2012, s. 72–88.; TÝŽ: Výpověď Františka Poláka před soudem ve Francii, in: *Paměť a dějiny*, 2012, č. 4, s. 111–115; DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: Perzekuce československých Židů v Sovětském svazu za druhé světové války, in: *Historie – Otázky – Problémy*, 2013, č. 1, s. 105–120; DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam – VALIŠ, Zdeněk: Z táborů Gulagu do Československé vojenské jednotky v SSSR, in: *Historie a vojenství*, 2014, č. 1, s. 49–62; HRADILEK, Adam – VALIŠ, Zdeněk: Životní osudy JUDr. Františka Poláka, in: POLÁK, František: *Sedm let v Gulagu. Vzpomínky pražského advokáta na sovětské pracovní tábory* (eds. Hradilek, Adam – Vališ, Zdeněk), Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2015, s. 343–374; ČERNOUŠEK, Štěpán – HRADILEK, Adam: Po stopách sovětských perzekucí Čechů a československých občanů na území Ukrajiny, in: *Paměť a dějiny*, 2015, č. 4, s. 123–127; DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: *Židé v Gulagu. Českoslovenští Židé v sovětských pracovních a zajateckých táborech v období druhé světové války*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017; DVOŘÁK, Jan – FORMÁNEK, Jaroslav – HRADILEK, Adam: *Čechoslováci v Gulagu. Životní osudy krajanů postižených politickým represemi v Sovětském svazu*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017.

²⁵ JELINEK, A. Yeshayahu – MAGOCSI, R. Paul: *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948*. East European Monographs, New York 2007.

²⁶ ROZZET, Robert: *Conscripted Slaves. Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Yad Vashem, Jerusalem 2013.

²⁷ APPLEBAUM, Anne: *Gulag. Historie*. Beta-Dobrovský, Praha 2004.

²⁸ CHLEVŇUK, V. Oleg: *Historie gulagu: od kolektivizace do „velkého teroru“*. BB art, Praha 2008.

Archivní prameny k tématu jsou velmi bohaté a v dnešní době až na výjimky volně dostupné. Kromě listinných dokumentů se jedná především o rozhovory s pamětníky.

Hlavní archivní zdroj představuje fond *Kriminalnyje spravy (1939–1994)* označovaný číslem 2558, který se nachází ve Státním archivu Zakarpatské oblasti (Державний архів Закарпатської області – DAZO) v Užhorodě. Obsahuje přes pět a půl tisíce vyšetřovacích spisů týkajících se osob, jež v letech 1939–1941 z území Podkarpatska překročily maďarsko-sovětskou hranici a byly zadrženy a vyšetřovány pohraničními oddíly NKVD. Kromě toho, že na základě analýzy zmíněného fondu bylo možné určit jejich počty, nám spisy v něm obsažené o těchto lidech poskytují i základní údaje. Jednotlivé spisy totiž mají víceméně stejnou strukturu a vypovídací hodnotu: většinou obsahují seznam obviněných, protokol o zadržení, rozhodnutí o zatčení, rozhodnutí o výběru předběžných opatření, příkaz k zatčení, dotazník zatčeného, výpis trestů, soubor otisků prstů a fotografií, protokol o prohlídce a další související dokumenty jako protokol o výsledku obviněných, protokoly o výsledku svědků, rozhodnutí o obžalobě, rozhodnutí o přijetí vyšetřovacího spisu, případně rozhodnutí o prodloužení vyšetřování, ověřující materiály, protokol o výsledcích vyšetřování, obvinění, rozsudek, výpis z protokolu o rozsudku obsahující výši a místo výkonu trestu, úmrtní oznámení, případně zprávu o propuštění a rozhodnutí o rehabilitaci většinou ze začátku 90. let. Výjimkou ale nejsou ani rehabilitace už z konce 50. a z průběhu 60. let. Velice pozoruhodnou součástí těchto spisů bývají zabavené osobní fotografie a dokumenty zatčených, které si s sebou vzali z domova.²⁹

Další vyšetřovací spisy stejného charakteru se nacházejí v jiných oblastních pobočkách ukrajinského Státního archivu, zejména Lvovské oblasti (Державний архів Львівської області – DALO), ale i v oblastních pobočkách Státního archivu Ukrajinské Služby bezpečnosti (Галузевий державний архів Служби безпеки України – GDA SBU) v Užhorodě, Lvově i v kijeverském centrálním archivu této služby.

Z českých a slovenských archivů se jedná zejména o Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv v Praze, který obsahuje tzv. kmenové listy a kvalifikační listiny a Vojenský historický archiv Bratislava i Vojenský archiv – centrální registraturu v Trnavě, kde jsou rovněž uloženy kmenové doklady vojáků z řad uprchlíků, kteří se dožili propuštění z Gulagu a následně vstoupili do československé armády. Uvedené dokumenty mnohdy obsahují údaje k útěku do

²⁹ DVORÁK, Jan – HRADILEK, Adam – VALIŠ, Zdeněk: Z táborů Gulagu do čs. vojenské jednotky v SSSR, in: *Historie a vojenství*, 2014, č. 1, s. 50.

SSSR (datum) i propuštění z Gulagu (datum, název tábora). Kromě toho se ve Vojenském ústředním archivu nachází i archiv Československé vojenské mise v SSSR, který byl ve smyslu zkoumaného tématu důkladně zpracován již zmíněným Z. Vališem.³⁰

Mezi další významné prameny bezpochyby patří vzpomínky pamětníků a to jak ústní, tak i písemné. Ve snaze zachytit československou paměť Gulagu zahájil autor této práce orálně – historický výzkum na tomto poli v roce 2008 v rámci projektu Paměť a dějiny totalitních režimů Ústavu pro studium totalitních režimů. V průběhu let bylo jím a jeho kolegy zaznamenáno přes 40 rozhovorů s bývalými vězni sovětských táborů, zejména původem z Podkarpatské Rusi. Autor však již vedl první rozhovory s pamětníky Gulagu od počátku roku 2007 jako spolupracovník Českého rozhlasu a občanského sdružení Post Bellum. Tyto instituce rovněž uchovávají několik desítek rozhovorů s podkarpatorskými uprchlíky do SSSR. Cenné vzpomínky se však nacházejí i v dalších archivech. V Jad Vašem a v Hebrejské Univerzitě je uložena sbírka rozhovorů, jež na přelomu 60. a 70. let dvacátého století zaznamenal již zmíněný česko-izraelský historik Erich Kulka. V 90. letech vznikla rozsáhlá sbírka více než padesáti tisíc rozhovorů s přeživšími holokaustu, která je spravována USC (University of Southern California) Shoah Foundation. Několik z nich bylo rovněž vedeno s pamětníky původem z Podkarpatské Rusi, kteří prošli sovětskými tábory.

Centrum Sacharova v Moskvě uveřejnilo v roce 2010 webové stránky *Vospominanija o GULAge i ich avtory* (česky Vzpomínky na Gulag a jejich autoři). Obsahují seznam 2369 autorů lágrové literatury, 4487 titulů a obsahuje 1600 textů, které je možné číst online.³¹ V seznamu najdeme pouze jediný titul z pera autora původem z Československa, dochovalo se jich však více. Okolnosti jejich vzniku a vydání budou popsány v závěrečné kapitole, proto zmiňme jen zásadní z nich. Po roce 1989 zde vyšlo několik memoárů z per uprchlíků z Podkarpatské Rusi, které se dotýkají perzekuce ze strany sovětského režimu. Jako první v roce 1993 vydal Vladimír Levora vzpomínky *Ze stalinských gulagů do československého vojska*,³² roku 1995 Jan Demčík – *Můj*

³⁰ Např. VALIŠ, Zdeněk: Výběr dokumentů z fondu Vojenského ústředního archivu a Archivu Ministerstva vnitra ČR, in: BORÁK, Mečislav (ed.): *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*, díl II., Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě, Opava 2007, s. 201–324.

³¹ Viz. <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/>, podle stavu ke dni 1. 7. 2017.

³² LEVORA, Vladimír: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Uspořádala Zora Dvořáková, nakl. Josef Hříbal, Plzeň 1993. Nezkrácený rukopis se nachází v Archivu města Plzně.

útěk do Gulagu,³³ r. 1999 Štěpán Luťanský – *Pečorlag. Útěk do ráje*,³⁴ r. 2000 Jiří Pavlič – *Přežil jsem Gulag. Vyprávění po padesáti letech*,³⁵ r. 2004 Michal Kričfaluši – *Účtování s časem*,³⁶ roku 2011 Michal Izaj – *Příběhy mého života*³⁷ a Vasil Hajdur – *Z gulagu přes Buzuluk do Prahy*.³⁸ Všechny zmíněné memoáry představují unikátní svědectví a výrazně přispěly k poznání tématu i připomínce tisíců československých obětí Gulagu.

3. Rozpad Československa a maďarský zábor Podkarpatské Rusi 1938–1939

Území meziválečné Podkarpatské Rusi představovalo pestrrou kulturní, náboženskou a národnostní křižovatkou. Podle sčítání lidu z roku 1930 zde žilo 725 357 obyvatel, z nichž se 446 916 považovalo za Rusíny, 109 472 za Maďary, 91 255 za Židy, 33 961 za Čechoslováky, 13 249 za Němce a 12 641 za Rumuny. Jakkoliv je toto dělení problematické tím, že míchá náboženskou, národní a kulturní identitu, přesto názorně ilustruje, jak výrazné menšiny se na Podkarpatsku nacházely.³⁹ Tato pestrá skladba obyvatel s sebou nesla i jejich vzájemné střetávání, které se ve větší či menší míře vyhrcovalo v souvislosti s vnitřní i vnější politickou situací. V poměru k velikosti území zde rovněž existovalo nebývale velké množství politických stran a uskupení, odpovídajících ideové rozmanitosti oblasti. Přestože existovaly čistě maďarské či židovské strany, národnostní otázka zdaleka nebyla do konce třicátých let určujícím prvkem politické soutěže. Nejsilnější politickou silou na Podkarpatské Rusi byli komunisté (v letech 1924, 1925, a 1935 vyhrála *Komunistická strana Československa* volby, v roce 1929 se umístila na druhém místě). Druhou nejsilnější stranu představovala agrární *Republikánská strana seljanská*. Sociální demokraté se sdružovali v *Podkarpatorské nezávislé sociálně-demokratické straně*. Mezi nejvýznamnější proudy patřila autonomistická uskupení, která se dělila na rusínské,

³³ DEMČÍK, Jan: *Můj útěk do gulagu*. Podle vzpomínek literárně zpracoval Karel Richter, Česká expedice, Praha 1995; II. vydání Cody Print, Praha 2001.

³⁴ LUŤANSKÝ, Štěpán: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939–1942)*. Argo, Praha 1999.

³⁵ PAVLIČ, Jiří: *Přežil jsem Gulag. Vyprávění po padesáti letech*. MNP, Kruh v Podbezdězí, 2000.

³⁶ KRIČFALUŠI, Michal: *Účtování s časem. Díl první – V náručí gulagu*. Literárně zpracoval Karel Richter, Česká expedice, Praha 2004.

³⁷ IZAJ, Michal: *Příběhy mého života*. Československá obec legionářská, Praha 2011.

³⁸ HAJDUR, Vasil: *Z gulagu přes Buzuluk do Prahy: vzpomínky frontového vojáka*. Futura, Praha 2011.

³⁹ Podrobněji in: ŠVORC, Peter: *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2007, s. 124–125.; RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Vyšehrad, Praha 2016, s. 7.

ukrajinské a ruské. Jejich společným jmenovatelem byl požadavek širší autonomie oblasti. Rozdílné pak byly jejich představy o dalším směřování Podkarpatska – buďto snaha o svébytné postavení Podkarpatska (sdružující jak etnické Rusíny, tak i Maďary), anebo jeho ukrajinizaci, rusifikaci či maďarizaci.⁴⁰

Na sebe narážející ambice jednotlivých stran dostaly výrazný impulz v třicátých letech v souvislosti s rostoucím napětím na mezinárodní scéně. O značné nepřehlednosti tehdejší politické situace svědčí například vývoj *Autonomního zemědělského svazu*, jenž zastával zejména rusofilní, ale i rusínské ideály. Po roce 1933 však etnickými Maďary ovládané vedení svazu na čele s Andejem Bródym rychle nabralo promaďarský kurz a bylo tajně financováno z Budapešti, kde neustále sílila vůle k přehodnocení Trianonu.⁴¹

Úsilí o navrácení ztraceného území vedlo Maďarsko i diplomatickou cestou. Získalo sice podporu Itálie, avšak pro hlavní politickou sílu Evropy – Německo - rozšíření Maďarska znamenalo potenciální překážku pro jeho plánovaný výboj na východ. Německo proto podporovalo vznik autonomní Karpatské Ukrajiny, kterou by následně pro její slabost snadno ovlálo.⁴² Podpora autonomie Podkarpátí ze strany Hitlera měla i propagandistický a nátlakový charakter. Vzrůstající síla separatistických a autonomních sil ukazovala Československo na mezinárodním poli jako „vězení národů“, které se, stejně jako Němci v Českém pohraničí, snaží osvobodit. Nutno říct, že silným a hojně využívaným argumentem proti československým zájmům byl nenaplněný příslib autonomie Podkarpatské Rusi, jenž deklarovala čs. vláda během jednání o jeho přičlenění k Československu již v roce 1919.⁴³

Poté, co byla na Slovensku 6. října 1938 vyhlášena autonomie, podlehla československá vláda nárokům i na autonomii Podkarpatské Rusi. 11. října 1938 byla jmenována první vláda, v jejímž čele stanul Andrej Bródy. Když však vyšlo najevo, že je placeným agentem Budapešti, byl na jeho místo dosazen vedoucí představitel ukrajinského autonomistického směru Augustin Vološin, který se zároveň těšil podpory Berlína. Vološin okamžitě zakázal promaďarské organizace a tiskoviny a na 1. listopad 1938 naplánoval mohutnou manifestaci podpory na

⁴⁰ RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Vyšehrad, Praha 2016, s. 82–92.

⁴¹ Tamtéž, s. 83.

⁴² ŠVORC, Peter: *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2007, s. 239.

⁴³ RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Vyšehrad, Praha 2016, s. 48–50.

Maďarsku nezávislého Podkarpatska. Manifestace však byla rozložena polskými a maďarskými bojůvkami.⁴⁴

Výsledkem maďarského i německého nátlaku na Československo a politiky appeasementu evropských mocností byla Vídeňská arbitráž z 2. listopadu 1938, tedy měsíc po Mnichovské dohodě. Obě události znamenaly pro Československo tvrdou ránu a předznamenaly jeho brzký pád. Nešlo pouze o územní ztrátu – odstoupení českého pohraničí Německu a jihovýchodního Slovenska a jihozápadní části Podkarpatský Rusi ve prospěch Maďarska. Československá vláda se musela na východě země vyrovnat i s dalšími těžkostmi. V očekávání arbitráže začaly na Podkarpatské Rusi od října 1938 operovat promaďarské a Maďarskem organizované či podporované ozbrojené skupiny, zejména tzv. Oddíly svobody (maďarsky Szabadcsapatok) či Garda otrhanců (Rongyos gárda), které terorizovaly civilní obyvatelstvo, napadaly četnické stanice a vyvolávaly střety s československými vojenskými posádkami. Cílem Maďarska bylo dále destabilizovat zdejší prostor a připravit si tak půdu pro opětovné získání území. Na vyvolávání násilností se však podílelo i Polsko (z polské strany hranice rovněž pronikaly ozbrojené bojůvky organizace Strzelec), jehož tajné služby v tomto směru spolupracovaly s maďarskými.⁴⁵

Námluvy politické reprezentace zbytku Podkarpatské Rusi, od prosince 1938 nazývané Karpatskou Ukrajinou, s Adolfem Hitlerem, případně žádosti adresované Rumunsku o ustanovení protektorátu, které měly za cíl zabránit maďarské okupaci, skončily nezdarem. Dne 12. března 1939 vydal Adolf Hitler souhlas s maďarskou okupací zbytku Podkarpatské Rusy. O tři dny později, 15. března, zahájila maďarská vojska útok, kterému se bránily dva pluky československé armády a oddíly Karpatské Siče.⁴⁶ Již 18. března se Podkarpatská Rus dostala po 20 letech opět plně pod kontrolu Budapešti a pod názvem Kárpátaljai terület – Karpatské teritorium, či zkráceně Karpátálja, se stala součástí Maďarského království.

Tak jako tomu bylo již v dříve obsazených částech, okamžitě po záboru započala maďarizace zdejší oblasti a v ruku v ruce s ní i potlačování nemaďarských elementů – zejména projevy rusínského i ukrajinského nacionalismu a komunismu. V neposlední řadě se postupně začala zhoršovat situace židovského obyvatelstva, která postupně gradovala od každodenních

⁴⁴ ŠVORC, Peter: *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2007, s. 247.

⁴⁵ RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Vyšehrad, Praha 2016, s. 74.

⁴⁶ Podrobněji např. LÁŠEK, Radan: Obrana Podkarpatské Rusi, in: *Paměť a dějiny*, 2009, č. 1, s. 21–29.

projevů antisemitismu, odebírání práv, až po organizované násilí a masové vyvražďování o několik let později.

Ještě o několik měsíců dříve, když na podzim 1938 zabírala maďarská armáda jihozápadní část Podkarpatské Rusi, přitom většina místních Židů vítala vojáky bok po boku s maďarskou menšinou. Nebylo tomu tak jen z důvodu jazykové, kulturní, příbuzenské a obchodní provázanosti s Maďarskem, ale i kvůli nedůvěře v autonomní Karpatskou Ukrajinu a zhoršující se vztahy mezi ukrajinskými nacionalisty a židovskou menšinou. Na mnoha místech tak maďarské vojáky Židé vítali s maďarskými prapory, v Mukačevě například místní Židé jménem celého města předali veliteli maďarské jednotky obsazující město puget květin. V Berehovu i v jiných oblastech sice došlo k útokům na židovské účastníky vítajícího davu, na většině míst však byly jejich upřímné i pragmatické projevy loajality k nové vládě vítány.⁴⁷

V březnu 1939 se situace opakovala ve zbylé části Podkarpatské Rusi po jejím obsazení maďarskou armádou a zavedení dočasné vojenské správy. Počáteční naděje židovského obyvatelstva vkládané do staronové maďarské nadvlády na Podkarpatsku, však postupně vystřídal obavy ze sílícího tlaku na nemaďarské obyvatelstvo, narůstající protižidovské nálady a legislativní opatření, jakož i projevy nahodilého či organizovaného násilí.

Kromě místního židovského obyvatelstva se represe dotkly nejvíce ukrajinských nacionalistů, komunistů, osob bez občanství (mezi nimiž byla většina Židů) a dalších skupin obyvatelstva, které Hortyho Maďarsko vnímalo jako nebezpečné. Zatýkání, týrání ve věznicích, popravy, násilné vystěhování za hranice se stalo každodenní realitou. Během prvního měsíce okupace bylo například jen v Chustu zastřeleno sto osob, v Jasini 40, v Rokosovu 27. Do konce roku 1940 bylo povražděno okolo 4500 Rusínů, zejména ukrajinského směru, učitelů, členů Karpatské Siče, osob podezřelých ze spolupráce s OUN,⁴⁸ a dalšími ukrajinskými organizacemi.⁴⁹ Okupační moc rovněž přistoupila k okamžité maďarizaci školství. Všechny měšťanské školy byly zrušeny. Na většině základních škol byla zavedena maďarština jako vyučovací jazyk, ze sedmi gymnázií na území Podkarpatské Rusi jich bylo pomadřštěno pět.⁵⁰ Na druhou stranu byla ponechána určitá volnost rusínskému živlu, pokud zdůrazňoval příslušnost

⁴⁷ JELINEK, A. Yeshayahu – MAGOCSI, R. Paul: *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948*. East European Monographs, New York 2007, s. 233.

⁴⁸ OUN - Organizace ukrajinských nacionalistů. Nacionalistické politické hnutí založené r. 1927 ve Vídni hlásající ideu samostatné Ukrajiny.

⁴⁹ ŠVORC, Peter: *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2007, s. 253.

⁵⁰ Tamtéž.

k Maďarsku a jeho kultuře. Mohli tak existovat školy vyučující v rusínském jazyce, kterému byl vedle maďarštiny přiznán statut oficiálního jazyka.

Jeden z hlavních nástrojů maďarské indoktrinace mládeže ve věku dvanácti až třidvaceti let byla povinná služba v polovojenské organizaci Levente. Původně vznikla v roce 1921 v reakci na zákaz povinné vojenské služby v Maďarsku, přijatý během Trianonské smlouvy. V průběhu dvacátých a třicátých let se oficiálně jednalo o civilní mládežnickou organizaci působící při školách. V roce 1939 však byl její status zákonným opatřením změněn a stala se součástí povinné vojenské služby. Jejím hlavním cílem bylo naučit mládež disciplíně, oddanosti Maďarsku, a připravit ji na vojenskou službu. V realitě byl pobyt v Levente pro nemaďarské mladíky nesnesitelný z důvodu ponižování, šikany a násilí ze strany velitelů.⁵¹

Okupace se však neprojevila negativně jen ve školství a výchově mládeže, ale postihla i řadu pracovních odvětví a profesí. Některé továrny byly rozmontovány a převezeny do Maďarska. Pracovní den byl prodloužen na 10–12 hodin a v továrnách vládl vojenský režim. Klíčová místa v podnicích a v samosprávních celcích obsazovali Maďaři. Nemaďarské obyvatelstvo bylo odsouváno na periferii společnosti.⁵²

Život podkarpatorských Židů byl stále více svazován antisemitskými zákony a nařízeními. Prakticky ihned začal být na anektovaném území uplatňován již existující maďarský diskriminační zákon č. 15 z 29. května 1938, omezující zaměstnání a vzdělávání Židů, který znamenal uzavření většiny hebrejských škol a ztrátu obživy pro značnou část menších židovských obchodníků. O rok později byl v Maďarsku přijat nový tzv. Druhý zákon č. 4 ze 4. května 1939, jenž výrazně prohloubil stávající omezení občanských práv Židů. Zavedl mj. kvóty na počet Židů na vysokých školách, v různých odvětvích obchodu a připravil značnou část židovských obyvatel nejen na anektovaném území Podkarpatské Rusi, ale i na jihu Slovenska, o základní lidská práva, obživu a občanství.⁵³ Přílišný optimismus z maďarské nadvlády, politická situace v Evropě, imigrační politika pro židovské obyvatelstvo „bezpečných“ zemí, ale i

⁵¹ HORVATH, Attila: War and Peace: the Effects of the World War II on Hungarian Education in: LOWE, Roy (ed.): *Education & the Second World War: Studies in Schooling & Social Change*, Falmer Press London 1992, s. 147.

⁵² ŠVORC, Peter: *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2007, s. 253; srov. DOVGANIČ, Omelan: Represii uhorského okupacího režimu proti hromadjan kraju, in: DOVGANIČ, Omelan (ed.): *Reabilitovanii storijeju. Zakarpatskaja oblast' I*. VAT Vidavnictvo Zakarpatija, Užhorod 2003, s. 21–38.

⁵³ ROZZET, Robert: *Conscripted Slaves. Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 5.

pozvolné stupňování represivních opatření byly faktory, které zabránily masovému odchodu Židů z Podkarpatska. Tisíce mladých sionistů se sice připravovaly v početných buňkách sionistických organizací na odchod do Palestiny, avšak pouze zlomku z nich se to po roce 1939, především díky možnosti útěku přes Rumunsko, podařilo. Sionistická sdružení byla zakázána a jejich představitelé vystaveni tvrdým represím.⁵⁴ Vzhledem k tomu, že pro Židy pronásledované na Podkarpatské Rusi Maďary již nepřipadala v úvahu možnost legálního odchodu, nezbývalo i jim nic jiného, než se uchýlit k ilegálním útekům.

Sovětská okupace východního Polska v září 1939 otevřela novou únikovou cestu pro tisíce lidí z pronásledovaných či diskriminovaných skupin obyvatelstva bez budoucnosti a pod maďarskou nadvládou – do Sovětského svazu.

4. Uprchlická vlna do SSSR z území Podkarpatska v letech 1939–1941

Dne 23. srpna 1939 došlo v Moskvě k podpisu smlouvy o neútočení mezi Hitlerem a Stalinem, která vešla ve všeobecnou známost jako pakt Ribbentrop-Molotov. V souvislosti s ní proběhla i jednání o rozdělení vlivu ve východní Evropě. Důsledek smlouvy pocítilo jako první Polsko, kam nacistické Německo vtrhlo 1. září 1939 – dva týdny po podpisu smlouvy. Na základě tajné dohody s Němci zaútočili 17. září na Polsko i Sověti. Obrovské přesile nebyla polská armáda dlouho schopna čelit a již počátkem října tak bylo Polsko plně pod kontrolou okupačních jednotek Sovětského svazu a Německa, které v den pádu Varšavy 28. září 1939, podepsaly tajný protokol, na jehož základě si obě velmoci Polsko rozdělily. Západní část, tedy území mezi Vislou a Bugem, připadla Němcům, jihovýchodní část Sovětům.

Anexe jihovýchodní části Polska Sovětským svazem znamenala posun státní hranice SSSR na západ, a to až k severní hranici maďarského Podkarpatska, kterou tvořily Karpaty. Těžko kontrolovatelný, hornatý a zalesněný terén, byl zejména pro mladé uprchlíky, využívající pomoci místních převaděčů i sympatizujícího obyvatelstva, relativně snadno zdolatelnou překážkou a lákavou možností utéci před mizérií života pod maďarskou nadvládou. Existenciální potíže, povinná služba v Levente, případně v maďarské armádě a jejich pracovních

⁵⁴ JELINEK, A. Yeshayahu – MAGOCSI, R. Paul: *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948*. East European Monographs, New York 2007, s. 247.

jednotkách, projevy intenzivní maďarizace i různé formy stále sílících represí vůči velké části obyvatelstva na anektovaných územích, a zároveň všeobecně rozšířená prosovětská propaganda mezi obyvateli Podkarpatska, se stali impulzem pro masovou vlnu tisíců uprchlíků – převážně mladých Rusínů, stejně jako pronásledovaných komunistů, sociálních demokratů a Židů, mířících do Sovětského svazu.

Obyvatelé okupované Podkarpatské Rusi ale nebyli prvními, kdo zvolil cestu útěku před politickými represemi do Sovětského svazu. Od prvního dne německé invaze do Polska začaly ze západní části země východním směrem prchat před perzekucí statisíce Židů a Poláků a nezastavil je ani vpád sovětských vojsk postupujících v protisměru. Na nově ustanovené sovětské území tak proudilo obrovské množství uprchlíků, jež pro Sověty představovalo značný logistický i bezpečnostní problém. Hned v prvních týdnech okupace proto přijaly sovětské bezpečnostní složky adekvátní represivní opatření. Tomu odpovídala i směrnice prvního náměstka lidového komisaře vnitra SSSR Ivana I. Maslennikova „o zajištění ochrany nově ustavených státních hranic SSSR“ z 28. října 1939, která nařizovala pohraničním oddílům NKVD, co nejrychleji zavést na nové státní hranici přísný pořádek, jenž by „rozhodně zastavil různé pokusy špionážně-diverzních a banditských živlů narušit hranici“. V souvislosti s „velkým nahromaděním běženců, kteří se pokoušejí přejít z Německa“, považovala směrnice za nezbytné „dodržovat při použití zbraně vůči této kategorii narušitelů obzvláštní obezřetnost a ukázněnost“.⁵⁵ Směrnice národního komisaře SSSR I. Maslennikova se týkala nejen části hranic SSSR s Německem, ale i s Maďarskem a o něco později i s Rumunskem, přes jejichž hranice začali do Sovětského svazu hromadně prchat obyvatelé maďarskými vojsky okupované Podkarpatské Rusi, a také jednotlivci z Rumunska, Maďarska, Slovenska a Protektorátu Čechy a Morava. Od listopadu 1939 byl tedy vstup na sovětské území skrze nově ustanovenou západní hranici daleko komplikovanější a ve většině případů mohl probíhat pouze ilegálně.⁵⁶ To však lidé v zoufalé životní situaci nevnímali jako zásadní překážku a vlna uprchlíků nepřestala do SSSR proudit. Což platilo i pro obyvatele okupované Podkarpatské Rusi. Vlna uprchlíků z této oblasti začala ve chvíli, kdy se sovětská

⁵⁵ Překlad celého znění směrnice in: DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: *Židé v Gulagu. Českoslovenští Židé v sovětských pracovních a zajateckých táborech v období druhé světové války*. Rukopis připravovaný k vydání v roce 2017. Přeložila Jiřina Dvořáková z: KORSUN, Oleksij – PAGIRJA, Oleksander: *Zakarpatski vtiakači v SRSR: čerez tabori GULAGu i BUZULUK do ridnich Karpat 1939–1949*. Karpaty, Užhorod 2011, s. 29.

⁵⁶ DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: *Židé v Gulagu. Českoslovenští Židé v sovětských pracovních a zajateckých táborech v období druhé světové války*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017.

hranice koncem srpna 1939 dotkla nově ustanovených maďarských hranic a skončila v červnu 1941, kdy tuto cestu útěku přehradil německý útok na Sovětský svaz.

Kolik lidí a z jakého důvodu se v tomto období nelegálním přechodem hranic uchýlilo na sovětské území, bylo po desítky let předmětem dohadů historiků zkoumajících toto téma. Čeští i ukrajinští odborníci uvádějí v literatuře počty v rozmezí 5–105 tisíc.⁵⁷ Tento velký rozptyl v odhadech byl dán nepřístupností relevantních zdrojů, po desítky let uzavřených v sovětských archivech. Badatelé zkoumající téma tak byli odkázáni na odhady pamětníků, informace z útržkovitých dokumentů československých či maďarských úřadů a vojenských či policejních archivů. Tyto zdroje však často nerozlišují uprchlíky od zběhů z maďarské armády, případně Podkarpatorusinů, kteří padli na sovětském území do zajetí⁵⁸, což přispělo k tak markantně rozdílným závěrům. Konkrétní údaje bylo možné získat až po rozpadu Sovětského svazu, kdy došlo k odtajnění a postupnému otevření některých archivů NKVD, zejména v Zakarpatské oblasti (bývalé Podkarpatské Rusi) na Ukrajině.

Ve Státním archivu Zakarpatské oblasti v Užhorodě se dochoval fond *Kriminalnyje spravy (1939–1994)* označovaný číslem 2558, jenž obsahuje přes pět a půl tisíce vyšetřovacích spisů týkajících se osob, které v letech 1939 – 1941 z území Podkarpatska překročily maďarsko-sovětskou hranici a byli zadrženi a vyšetřováni pohraničními oddíly NKVD.

Z analýzy uvedeného fondu provedené ukrajinskými historiky vyplývá, že z celkového počtu pět a půl tisíce běženců jich 1079 uprchlo v roce 1939, 4037 v roce 1940 a 537 v roce 1941.⁵⁹ Celkový počet uprchlíků byl však ve skutečnosti vyšší. Někteří z nich se vyhnuli perzekuci (viz případ rodiny Čilipkových níže) a nebyly na ně založeny vyšetřovací spisy, anebo se nedochovala část spisů, případně se nachází v dosud neprobádaných archivech. Například autor tohoto textu viděl v dosud neuspořádaných fondech Státního archivu Lvovské oblasti i Archivu Bezpečnostní služby Ukrajiny Lvovské oblasti desítky vyšetřovacích spisů vedených na uprchlíky z Podkarpatské Rusi, kteří zvolili trasu útěku přes Němci okupovanou část Polska a následně byli zadrženi Sověty v Lvovské oblasti, po překročení německo-sovětské hranice. Vzhledem k rozsahu fondů je zřejmé, že se v nich nacházejí stovky dalších případů.

⁵⁷ DOVGANIČ, Omelan (ed.): *Reabilitovaniii storijeju. Zakarpatskaja oblast' I. Zakarpatija*, Užhorod 2003, s. 55; podrobněji in: OFICINSKIJ, Roman: *Nelegalnyj perehid uhorsko-radjanskovo kordonu v 1939–1941 rokach*. Užhorodskij deržavnyj universitet, Užhorod 1993, s. 14–30.

⁵⁸ Více viz kapitola *Dezertéři z pomocných pracovních jednotek maďarské armády a váleční zajatci v táborech GUPVI*.

⁵⁹ Tamtéž, s. 55.

Největší část uprchlíků tvořili mladí Rusíni. Kromě mužů se k útěku odhodlalo i cca 400 žen, které tak tvořily okolo 7% uprchlíků. Útěk do Sovětského svazu přes území Podkarpatska zvolilo i 492 osob z maďarského vnitrozemí, 129 osob z Maďary anektovaných území Slovenska a 119 z Rumunska. Jednotlivci rovněž pocházeli z Čech, Polska či Jugoslávie. Z celkového počtu uprchlíků bylo 640 židovského původu, tedy přes 11 %. Pouze necelá polovina židovských uprchlíků však pocházela z území předválečné Podkarpatské Rusi. Více než sto jich pocházelo z území předválečného Maďarska, podobný počet odešel i z Maďary okupované části Rumunska, padesát osob z anektované části Slovenska, dva z českých zemí, dva z Polska a jeden z Jugoslávie.⁶⁰ Mezi uprchlíky ze všech zmíněných skupin bylo relativně velké množství členů komunistických stran či komunistických aktivistů. Například mezi židovskými uprchlíky původem z Československa bylo 23 % členů Komunistické strany Československa, což je číslo, které přibližně odpovídá všeobecným politickým preferencím a volebním výsledkům komunistů na Podkarpatské Rusi v druhé polovině třicátých let.⁶¹ Výrazně nižší počet komunistů mezi Podkarpatorusíny (okolo 5%)⁶² byl částečně dán výrazně nižší věkovou skladbou této skupiny.

Mezi uprchlíky byli představitelé všech věkových kategorií (od třech měsíců po šedesát let), výrazně největší skupinu však tvořila mládež ve věku 17 – 25 let. Mladí lidé se tak z celkového počtu podíleli na 86 % uprchlíků.⁶³

Uprchlíci přecházeli hranici buď samostatně, častěji však ve dvojici, trojici, či čtveřici, případně ve větších skupinách, největší zaznamenaná čítala 54 osob. Odcházeli i celé rodiny, sourozenci, spolužáci, přátelé, manželé či sousedé.

S cílem popsat specifika jednotlivých skupin obyvatelstva jsou v následujícím přehledu podrobněji charakterizovány nejvýznamnější z nich – podkarpatská mládež, Židé, komunisté a uprchlíci z oblastí pod maďarskou či německou okupací mimo území předválečné Podkarpatské Rusi. Analýza dokumentů i uvedené konkrétní případy poukážejí na skutečnost, že jednotlivé skupiny nejsou přísně ohraničené a navzájem se prolínají. Například mezi rusínskou mládeží najdeme osoby židovského původu, mezi komunisty budou Židé, Maďari či Rusíni, mezi uprchlíky z oblastí mimo Podkarpatskou Rus budou i Židé či komunisté apod.

⁶⁰ DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: Perzekuce československých Židů v Sovětském svazu za druhé světové války, in: *Historie – Otázky – Problémy*, 2013, č. 1, s. 109.

⁶¹ Tamtéž, s. 109.

⁶² OFICINSKIJ, Roman: *Nelegalnyj perechid uhorsko-radjanskovo kordonu v 1939–1941 rokach*. Užhorodskij deržavnyj universitet, Užhorod 1993, s. 47.

⁶³ Tamtéž, s. 46.

4. 1 Podkarpatská mládež

Jak bylo řečeno, nejvíce uprchlíků pocházelo z řad mládeže, v drtivé většině mužů (přes 90 %). Utečenců do 17 let bylo 8,5 %, 17–21 letých 50%, 22–28 letých 21,7 %, 29–40 letých 13 % a 41–60 letých bylo 6,7 %.⁶⁴ Nejčastěji se jednalo o mladíky z vesnic, žáky měšťanských škol, gymnazisty a učitele, kteří se snažili utéci před službou v Levente, povinnou vojenskou službou v maďarské armádě, či doufali v nalezení práce a důstojného života v blízkém pohraničí. Část z nich odcházela i s vidinou zapojení se do odboje proti maďarské okupaci.

Život bez útlaku ve svobodné zemi hledal mezi jinými i Jan Bohdan (1921) z obce Klučárky v tehdejšímu okrese Mukačevo. Když v roce 1934 vychodil sedm tříd místní obecné školy, nemohla jej rodina dále podporovat, a proto pracoval u rodičů na poli nebo příležitostně vypomáhal zedníkům v Mukačevě. Po maďarské okupaci v březnu 1939 musel stejně jako ostatní mladí muži nastoupit do Levente: *„bylo mně sedmnáct, osmnáct roků a my jsme museli chodit na tu předvojenskou výchovu v Levente. Já jsem se těšil, že půjdu na vojnu do české armády a ne do nějaký maďarský. Chvilí jsem tam chodil, ale pak mě to našťvalo a řekl jsem si: „Já se na vás vykašlu,“ tak jsme tři kluci utekli domů. [...] No, a už bylo zle. Mě předvolali na tu jejich stanici do Mukačeva. [...] Dostal jsem takovou facku. A hned z druhý strany a ještě jednu a šup do sklepa. [...] Za chvíli tam vhodili druhého i třetího a nechali nás tam do večera. No, a tak jsme se smluvili s klukama, že tady nezůstaneme a že utečeme do Sovětskýho svazu, protože tenkrát byla propaganda taková, že kdo tam přijde, má zaměstnání, ubytování, o všechno postaráno, všechno nej... nej... nej... Tak jsme si řekli, že se sebereme a půjdeme.“*⁶⁵

Z rodné obce nebyli jediní. Před nimi uprchlo z Klučárek do SSSR již nejméně třicet převážně mladých mužů. K útěku se Jan Bohdan s přáteli rozhodl 14. listopadu 1939, kdy skupina odjela

⁶⁴ DOVGANIČ, Omelan (ed.): *Reabilitovanii storijeju. Zakarpatskaja oblast' I*, Užhorod 2003, s. 42; OFICINSKIJ, Roman: *Nelegalnyj perechid uhorsko-radjanskovo kordonu v 1939–1941 rokach*. Užhorodskij deržavnyj universitet, Užhorod 1993, s. 47.

⁶⁵ Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Janem Bohdanem vedl 8. 7. 2008 Adam Hradilek; srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3666.

taxíkem z Mukačeva do hostince ve Vyšném Vereckém. Za soumraku se pak u obce Zavatka setkali s převaděčem, s jehož pomocí překročili hranice.⁶⁶

Vasil Maksimišinec (1919), syn rolníka z obce Uhla nemohl najít stálé zaměstnání a na vlastní kůži pocíťoval útlak ze strany Maďarů. 25. prosince 1939 se proto pokusil o první přechod hranice do SSSR. Když narazil na pohraniční hlídku NKVD, byl zaháněn zpět na maďarské území, kde byl zatčen maďarskou policií. Za pokus o nelegální odchod z Maďarska ho odsoudili na jeden rok ve vězení. Trest si odbyl v Budapešti. Krátce po propuštění a návratu domů se společně se dvěma přáteli Štěpánem Dašem (1928) a Michalem Negrijou (1923) vydal do SSSR znovu. Hranice překročil 3. března 1941.⁶⁷

Výcvik v Levente již měla za sebou i skupina mladíků a nejbližších přátel z Vyšného Vereckého – Fedor Ignas (1921), Vasil Sličko (1919), Simon Demjan (1920), Ivan Javorčák (1922), Vasil Hryha (1921), Michal Demjan (1921) a Michal Javorčák (1925). Obávali se brzkého povolání do maďarské armády, které by mimo jiné znamenalo i vzájemnou ztrátu kontaktů. Rozhodli se proto utéci do SSSR: „*Vědělo se, že tam lidé utíkají, ale jaké tam panují poměry, to nikdo nevěděl. Za první republiky se o Sovětském svazu moc nemluvalo, ani ve škole jsme se nic nedozvěděli. Masaryk byl s nimi na kordy kvůli našim legiím, které jim tam nadělaly pěknou paseku, a diplomatické styky se s Ruskem navázaly až v pětatřicátém roce. My jsme tam taky nechtěli žít věčně, ale něco se naučit, anebo tam pracovat a hlavně přečkat dobu, než se odrazí Maďaři a budeme se moci vrátit domů,*“ vzpomínal po letech na důvody útěku Michal Javorčák.⁶⁸ 1. dubna 1940 se s výše jmenovanými přáteli posilnili alkoholem a vydali do Sovětského svazu. Nikdo z mladíků se doma rodičům nesvěřil s plány na útěk. Báli se, že by s jejich útekem nesouhlasili a snažili by se mu zabránit. Rovněž nechtěli rodiče přivést do problémů. Opak byl však pravdou. Jejich rodiny, a jak uvidíme dále zejména matky, za jejich nerozvážnost (byla to nerozvážnost??) zaplatily tvrdou daň. Když druhý den ráno po tajném odchodu za hranice příbuzným došlo, co se stalo, rozhodly se tři ženy – matka M. Demjana Nastasija Čubirko (1902), matka M. Javorčáka Maria Veklyč (1888) a sestra F. Ignase Gafa

⁶⁶ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3666.

⁶⁷ ROLAND, H. (pseudonym): *Váleční zajatci vypovídají*. Orbis, Praha 1943, s. 16–38; srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3360.

⁶⁸ Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Michalem Javorčákem vedl 20. 8. 2012 Jan Dvořák; srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4194.

Slyčko (1898), vydat se za nimi a přemluvit je k návratu.⁶⁹ Štěpán Luťanský (1916) pocházející z obce Volosjanka, vystudoval učitelství v Užhorodě a následně učil na obecné škole ve Volovém. Nikdy se netajil inklinací k socialistickým myšlenkám, proto se i on po maďarském záboru dostal do hledáčku maďarské policie. Když se dozvěděl, že ho v místě bydliště hledala policie, rozhodl se utéci. O destinaci útěku neměl pochyb: „*Mezi lidmi se povídá, jak se žije v Rusku. Prý je tam dělnická třída osvobozena od vykořisťovatelů, kapitalistů a statkářů, každý národ je tam svobodný, ve školách učí děti ve své mateřštině a každý člověk tam má právo na práci,*“ popsal po letech důvody této volby v autobiografické knize *Pečorlag* Luťanský.⁷⁰ K útěku se vydal severní cestou přes Němci okupované Polsko. Z rodné Volosjanky zamířil vlakem do Užhorodu a odtud dále do hraniční obce Užok. S pomocí převaděče překročil společně s dalšími uprchlíky hranici v oblasti hory Plišky a dostal se tak na německé území. Doslechl se totiž, že německo-sovětská hranice je méně hlídaná než maďarsko-sovětská. Po celodenní chůzi dorazili do obce Vlčkov, která stála na německo-sovětské demarkační linii. Zde se jim dostalo od místních varování před Sověty: „*Proč tam jdete, dobří lidé? Nechod'te tam, vraťte se domů, věřte nám. Zavřou vás do lágrů, budete tam dřít a dají vám jen kousek chleba, nic víc. Vraťte se, dokud je čas!*“, píše Luťanský ve zmíněné knize.⁷¹

Na podobná varování vzpomínají i další pamětníci, například Jan Plovajko (1922) z obce Tuří Bystrá. Jeho otec Vasil v době hospodářské krize odjel na tři roky pracovat do Argentiny. Po návratu do Československa koupil pozemky a začal hospodařit. Proto mohl Plovajko, byť jako jediný z mnoha dětí, začít studovat na gymnáziu v Užhorodě. Tam ho 14. března 1939 zastihl zábor Podkarpatské Rusi Maďarskem. Podobně jako mnoho jeho vrstevníků a rodinných příslušníků (před ním do SSSR již utekli bratr i strýc) se i on rozhodl ke stejnému kroku. Motivem byla vidina vzniku československé legie jako za I. světové války, která osvobodí Československo od německé a maďarské nadvlády. Pro útěk zvolil stejnou trasu jako Luťanský. V noci na 20. října 1940 za dramatických okolností překročil hranici nejprve na německou stranu a následně u obce Užok na sovětskou. Těsně před sovětskou hranicí jej varoval místní Polák, kterého potkal: „*Poslouchej, nikam nechod', tam do Gulagu půjdeš, vši, hladový budeš atd.*‘

⁶⁹ DVOŘÁK, Jan – FORMÁNEK, Jaroslav – HRADILEK, Adam: *Čechoslováci v Gulagu. Životní osudy krajanů postižených politickým represemi v Sovětském svazu*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017.

⁷⁰ LUŤANSKÝ, Štěpán: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939–1942)*. Argo, Praha 1999, s. 11; srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3332.

⁷¹ LUŤANSKÝ, Štěpán: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939–1942)*. Argo, Praha 1999, s. 11.

Všechno přesně říkal, dopředu, jak to tam bylo. To musel vědět. Musel tam být nebo co. Já jsem měl pořád tu myšlenku, co mi říkali, že na hranicích jsou lidi, co udávají gestapákům, tak já říkám: ‚Poslouchejte, opravdu vám děkuji, ale já se už rozhodl, tam je i můj brácha.‘ On mi na to: ‚Ty si na mě ještě vzpomeneš!‘“.⁷²

Michal Lar (1920) narozen v obci Nižní Seliště překročil hranici 18. května 1941 poblíž nejvyšší hory Podkarpatské Rusy Hoverly s kamarády ze sousedství Jiřím Balandou (1924) a Fedorem Gerbejem (1921). Na důvody útěku po letech vzpomínal: „Byli jsme tři kamarádi. Šli jsme pracovat do lesa u Bohdanu. Ale dlouho jsme tam nepracovali, možná jen týden. Slyšeli jsme, že lidi jdou Ruska, protože se tam dobře žije. Ani jsme si nevzali plat.“⁷³

31. června 1940 přešli hranici dva přátelé Václav Djačuk (1920) a Václav Vrana (1916) z Rachova. Otec Djačuka se živil jako vorař a společně s manželkou obhospodařovali i menší hospodářství. Po ukončení základní školní docházky studoval Vasil Djačuk ještě rok na zemědělské škole, poté odešel pracovat jako dělník do lesů v okolí Rachova. Po příchodu Maďarů měli oba přátelé nastoupit vojenskou službu v armádě, což bylo důvodem jejich útěku do SSSR.⁷⁴

Mezi uprchlíky bylo i několik etnických Němců usazených na Pokrarpatské Rusi. Samostatně přejít hranici se odhodlal například Adalbert Holzberger, narozený v roce 1919 ve vesnici Brustury (od roku 1946 Lopuchiv). Pocházel z početné rolnické rodiny, otec Josef Holzberger byl původem Němec, matka Rozalia Maďarka. Adalbert pracoval jako dřevorubec a truhlář. V říjnu 1938 odešel společně s dalšími obyvateli Brustur za práci do Německa. V prosinci 1939 odjel domů na dovolenou, avšak zpět do Německa na stavbu, kde byl zaměstnán, se již nevrátil. Na podzim následujícího roku se rozhodl hledat práci v Sovětském svazu. Dne 24. října 1940 překročil maďarsko-sovětské hranice, které se v té době nacházely nedaleko jeho rodné vsi směrem na ves Rafajlova (dnes Bystrycja), v jejíž blízkosti byl zadržen sovětskou pohraniční stráží.⁷⁵

⁷² Sbírka rozhovorů Paměť národa, rozhovor s Janem Plovajkem vedl 17. 1. 2007 Adam Hradilek; Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Janem Plovajkem vedl 12. 8. 2008 Adam Hradilek; srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4039.

⁷³ Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Michalem Larem vedl 7. 12. 2012 Adam Hradilek; srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2719.

⁷⁴ Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Vasilem Djačkem vedl 20. 1. 2011 Adam Hradilek; srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3276.

⁷⁵ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2750.

4. 2 Židé

Za rozhodnutím k útěku do SSSR stála u většiny Židů i ostatních běženců zejména bezvýchodnost jejich osobní situace a geografická blízkost SSSR, která nastala v důsledku sovětské expanze na úkor Polska. Bezpochyby zde však hrály roli i politické sympatie (mezi židovskými uprchlíky původem z Československa bylo 23 % členů KSČ, viz výše). Mezi prvními uprchlíky do SSSR z oblasti předválečné Podkarpatské Rusi byl sklář židovského původu Weisz Herman (1910) z Mukačeva. Herman byl v letech 1934 až 1937 aktivním členem KSČ a odborového hnutí. Organizoval stávky a demonstrace dělníků za zvýšení platu, zkrácení pracovní doby, zrušení nezaměstnanosti atd. V roce 1934 byl odsouzen československým soudem k jednomu měsíci vězení za to, že zbil stávkokaze, který v průběhu stávky nastoupil do práce. Po záboru Podkarpatské Rusi se obával zatčení maďarskou policií a 30. září 1939 proto zamířil do Sovětského svazu.⁷⁶

O dvacet dní později vyrazil stejným směrem i Jakob Weisz (1922) z Velkého Berezného, jenž překročil hranici 19. října 1939. Po příchodu Maďarů ztratil zaměstnání a byl poslán na nucené práce. Jako cíl svého útěku si vybral SSSR vzhledem ke zprávám, které se mu donesly, že: „...v Sovětském svazu nejsou nezaměstnaní a všichni zde žijí spokojený život“.⁷⁷

Začátkem listopadu se k útěku odhodlal Šulem Friedman (1921) z obce Pilipec. Bratr jeho otce, Volf Friedman, byl válečným zajatcem v Rusku. Domů se vrátil po revoluci a o Sovětském svazu vyprávěl mnoho dobrého a svému synovci radil, aby tam odešel. Po obsazení rodné vesnice maďarským vojskem a s ním související ztrátě zaměstnání se tak Šulem rozhodl utéct do SSSR, s cílem získat práci a vzdělání. Hranici překročil 9. listopadu 1939.⁷⁸

Jednou z prvních žen, která se rozhodla uprchnout do SSSR, byla Leja Moškovičová (1922) z Chustu. Od roku 1935 se jako členka mládežnické sionistické organizace Hašomer Hacair věnovala propagaci sionistické myšlenky mezi židovskými dělníky v Rachovském kraji. Tyto aktivity se však staly po maďarské okupaci ilegálními a sionisté začali být pronásledováni. 21. září 1940 proto Leja přešla ilegálně hranici do SSSR se svým snoubencem Leibem Pollakem (1918), jenž se snažil vyhnout vojenské službě v maďarské armádě. Doprovázeli je Kálmán Faike

⁷⁶ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4055.

⁷⁷ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3001.

⁷⁸ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3735.

(1919), vedoucí rachovské pobočky Hašomer Hacair, a dva židovští dělníci, tehdy zběhové z maďarské armády.⁷⁹

Dne 23. ledna 1940 utekli do SSSR manželé Arnold (1913) a Matylda (1910) Herškovičovi z obce Činadovo na Podkarpatské Rusi. V rodné vesnici oba pracovali jako učitelé. Kvůli židovskému původu však museli opustit zaměstnání a byli vystavováni šikaně ze strany maďarských úřadů.⁸⁰

Do SSSR odešli i manželé Herman (1916) a Sima (1923) Perlovi s Fajgou Berkovičovou (1918), sestrou Simi. Herman Perl žil před válkou osm let v Brně, kde pracoval jako zámečník a řidič. Po německém záboru Čech a Moravy odešel nejdříve na Slovensko a poté na Podkarpatskou Rus. Hranici překročili 18. července 1940 v oblasti vesnice Lavočne.⁸¹

Mezi uprchlíky byl i Abram Singer (1921) z Mukačeva. Jeho matka, svobodná polská Židovka, jej nemohla sama zaopatřit, a proto ho předala Čs. Červenému kříži. Dětství prožil v sirotčincích Jednoty Českobratrské v Bočkově a ve Svaljavě. V roce 1937 se na rok dostal do rodiny sedláka v obci Vrchotice na Příbramsku do pěstounské péče. Po záboru Podkarpatské Rusi Maďary se však musel vrátit do Užhorodu, kde pracoval jako pekař. Vzhledem k tomu, že matka byla původem z Polska, odepřeli maďarské úřady Singerovi maďarské občanství a byl vystaven represím. Třikrát byl povolán na policii k předložení potřebných dokumentů a výsledkům. Naposledy 24. července 1940, kdy strávil tři dny v cele. 27. července jej posadili do vlaku, eskortovali do stanice Užok a přinutili překročit nedalekou hranici se SSSR.⁸²

4. 3 Komunisté

Členové Komunistické strany, mládežnických organizací i komunističtí aktivisté pocítili pronásledování od Maďarů okamžitě po záboru Podkarpatské Rusi. Byli vystaveni každodenní šikaně ze strany maďarské policie, probíhali u nich domovní prohlídky, byli zatýkáni a apod. Mezi červnem a listopadem roku 1940 pak došlo na Maďary anektovaném území předválečného Československa od Košic až po Chust k rozsáhlému zatýkání členů komunistických organizací.

⁷⁹ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 1491.

⁸⁰ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 1111.

⁸¹ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4197.

⁸² DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3674; srov. Sbírka rozhovorů Paměť národa, rozhovor s Antonínem Slavíkem (Abram Singer) vedl 9. 5. 2003 Jiří Luděk; Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Julií Slavíkovou vedla 27. 1. 2013 Jana Hušková.

Části komunistů se podařilo uchýlit do ilegality, ukrývat se před zatčením, případně utéci do SSSR.⁸³

Mezi první uprchlíky z Podkarpatské Rusi patřila rodina Čerevkových z obce Dubove. Vzhledem k jejich angažmá v komunistickém hnutí se obávali pronásledování a zatčení maďarskými okupačními úřady, a proto s útekem neotáleli. 18. října 1939 tak Vasil a Marie Čerevkovi se dvěma dcerami odjeli nejprve autem Červeného kříže do Ruské Mokré, odkud je zaplacený převaděč v noci dovedl lesem k deset kilometrů vzdálené hranici. Po noci přečkané v lese se Čerevkovi vydali k obci Osmoloda, která již byla v sovětských rukách.⁸⁴

Jedním z pronásledovaných komunistů byl i absolvent právnické fakulty pražské Karlovy univerzity Karel Vaš (1916), pocházející z Užhorodu. Již v 17 letech vstoupil do KSČ a byl velmi aktivním členem. Po okupaci Československa se vrátil z Prahy do Užhorodu, kde pokračoval v ilegální činnosti. „*V Užhorodě a vůbec v Maďarsku probíhalo masové zatýkání členů organizace a příznivců organizace. Byl zatčen vedoucí pětičlenné skupiny, kam jsem patřil i já, a proto jsem se bál zatčení a musel jsem utéct z Užhorodu, odjel jsem do Budapešti a tam jsem strávil 14 dní v ilegalitě, pak jsem se ale dozvěděl, že zatýkají i v Budapešti. [...] Od dubna 1940 jsem žil v ilegalitě a ukrýval se před policií. Z Budapešti jsem odjel do Miškovce, tam jsem strávil několik dní a odsud jsem odjel do Mukačeva, kde jsem žil pod jménem mého kamaráda, který dávno předtím odjel do Londýna – Akerman, tam jsem žil tři týdny a odjel jsem zpět do Miškovce, kde jsem si změnil příjmení na Hardstein, tam jsem žil do 23. srpna 1940, ukrýval se před policií, chtěli mě zde vzít do maďarské armády a hrozilo, že budu prozrazen, a tak jsem se rozhodl odjet do Sovětského svazu.*“⁸⁵ Maďarsko-sovětskou hranici překročil 26. srpna 1940.⁸⁶

Do Sovětského svazu se podařilo utéci i Tiboru Vágó (1914) z Užhorodu, který byl jako komunista vystaven pronásledování nejen ze strany Hortyho režimu, ale již v polovině třicátých let v Československu. Absolvoval devět semestrů lékařské fakulty v Praze, kde žil v letech 1933–1940. Pracoval v nemocniční laboratoři, v roce 1939 byl však pro svůj židovský původ propuštěn

⁸³ JELINEK, A. Yeshayahu – MAGOCSI, R. Paul: *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948*. East European Monographs, New York 2007, s. 243; srov. Sběrka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Karlem Vašem vedl 4. 1. 2012 Adam Hradilek; dále srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2899.

⁸⁴ Sběrka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Marií Čerevko vedl 4. 12. 2011 Adam Hradilek; srov. DAZO, f. 2558, sv. č. 2666 (vyšetřovací spis Denes a spol.).

⁸⁵ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2899.

⁸⁶ Podrobněji viz: HRADILEK, Adam: Karel Vaš v SSSR. Vězněm a spolupracovníkem NKVD, in: *Paměť a dějiny*, 2012, č. 6, s. 72–88.

ze školy i ze zaměstnání. Mnoho let se aktivně účastnil nelegálního komunistického hnutí, kvůli čemu byl třikrát vězněn. V roce 1935 byl na pět dní zatčen československými úřady v Užhorodě. V roce 1939 ho v Praze na dva týdny zatkla německá policie, neboť žil s německou dívkou. V únoru 1940 se přes Budapešť vrátil do rodného Užhorodu, kde ho za šíření komunistických letáků v dubnu 1940 na jeden měsíc uvěznily maďarské úřady v Mukačevě. 15. září 1940 se vydal do vesnice Užok, kde se na čtyři dny ubytoval, aby odvrátil pozornost místních obyvatel a strážníků. Hranici překročil 19. září 1940.⁸⁷

Vágův bývalý spolužák Ondřeje Grossman (1912) pocházel z rodiny advokáta v Užhorodě. V září 1940 se uchýlil před pronásledováním do svého rodiště, městečka Velký Berezný. Zde se setkal se svými kamarády z dětství, kterým navrhl, aby společně překročili nedaleké maďarsko-sovětské hranice, a tím se vyhnuli nástupu do maďarských pracovních jednotek. První dva ze strachu odmítli; Grossmanovi se však podařilo přemluvit k odchodu krejčího Bernáta Rosnera (1910), ševce Michala Abramoviče (1906) a syna majitele cukrárny Semena Davidoviče (1914). Po cestě k hranicím pak potkali ještě další tříčlennou skupinku (dva Židy a Rusína) směřující k hranicím, jež se k nim připojila. Na sovětskou stranu přešli v noci 10. září 1940.⁸⁸

Represe ze strany maďarské policie pro podezření z členství v KSČ i kvůli české národnosti vyústila v několikadenní zatčení Rudolfa Kolka (1912) z Užhorodu. 6. června 1940 byl přímo z věznice vyvezen policejním vozem do obce Užok na pomezí území okupovaném Maďary, Němci a Sověty, a přinucen překročit hranice. Kolek se rozhodl vydat na německou stranu, byl však zadržen a vyslýchán německými pohraničníky. Nakonec jej z blíže nezjištěného důvodu jeden německý voják odvedl k sovětské hranici, kterou Kolek na jeho výzvu překročil.⁸⁹

⁸⁷ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3862.

⁸⁸ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2690.

⁸⁹ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4782.

4. 4 Uprchlíci z oblastí pod maďarskou či německou okupací mimo území předválečné Podkarpatské Rusi

Jak bylo již řečeno, přes území Podkarpatské Rusi prchaly rovněž stovky lidí z Maďary okupované části Slovenska, Rumunska, z území meziválečného Maďarska i z protektorátu. Jednalo se většinou o osoby židovského původu a komunisty, tedy skupiny obyvatelstva nejvíce postižené maďarskou okupací.

Ze Slovenska pocházel například student Mikuláš Végh (1920) z Košic. Po maturitě chtěl studovat medicínu, a proto v roce 1938 odjel ke svým příbuzným do Brna. Na brněnskou lékařskou fakultu však nebyl pro svůj židovský původ přijat, začal tedy studovat stavební inženýrství na Vysokém učení technickém v Brně. Začátkem roku 1939 musel z rasových důvodů ukončit studium prvního ročníku a vrátit se zpět do Košic, které však byly již od listopadu 1938 okupované Maďarskem. Stejně jako řada jeho vrstevníků i on měl nastoupit do pracovních jednotek maďarské armády. V září roku 1940 tedy odešel do Mukačeva, s cílem přejít hranice do SSSR, což se mu podařilo 26. září 1940.⁹⁰

K útěku za hranice přimělo pronásledování z důvodu komunistické činnosti i Gizu Tabešovou (1923) z obce Ruský Potok na severovýchodě Slovenska, kde pracovala jako krejčová a kloboučnice. Ještě v době Československa vstoupila do Komunistického svazu mládeže. Po maďarském záboru byla perzekvována a začátkem roku 1940 ji zatkla a na dva měsíce uvěznila maďarská policie. Tento fakt společně se špatnou životní úrovní ji přiměl 10. května 1940 utéci do Sovětského svazu.⁹¹

18. května 1940 překročil hranici v oblasti Skole i pekař a člen KSČ Bernard Levy (1909) z Královského Chlumce na Zemplíně.⁹²

S přáním svobodně žít a pracovat se 25. května 1940 vydal do SSSR i rolník Emil Weiss (1915) ze slovenské obce Runina. Na rozdíl od většiny ostatních uprchlíků z Podkarpatska zvolil k útěku severní cestu, která vedla přes Němci okupovanou část Polska. V obci Wetlina, vzdálené

⁹⁰ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4628; dále: DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: Perzekuce československých Židů v Sovětském svazu za druhé světové války, in: *Historie – Otázky – Problémy*, 2013, č. 1, s. 116–117.

⁹¹ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4862.

⁹² DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4247.

pouhých 10 km od rodné Runiny, se ho ujal Polák znalý místních poměrů a 27. května Weisse převedl u obce Zatwarnice přes řeku San, která tvořila německo-sovětskou hranici.⁹³

3. dubna 1941 překročila maďarsko-sovětskou hranici nedaleko obce Jablunka skupina rumunských židovských uprchlíků, čítající 18 osob (devět žen a devět mužů), v čele s bukurešťským řezníkem Arpádem Kleinem (1908). Jednalo se o obyvatele rumunského města Oradea, od roku 1940 okupovaného Maďarskem. Na rozdíl od většiny ostatních nepřešli hranici z vlastní vůle. Podobně jako výše zmíněný Abram Singer byla celá skupina po předchozím zatčení přivezena k hranici maďarskými policisty nákladním autem a zahrnuta na sovětské území.⁹⁴

Mezi uprchlíky z protektorátu, kteří přes bývalou Podkarpatskou Rus utíkali do SSSR, byl například František Punda (1900) původem z obce Německé Hrazení u Českých Budějovic. V roce 1939 ho jako komunistu zatkl Gestapo a rok strávil v nacistickém vězení. Po propuštění se rozhodl utéci přes Maďarsko do Sovětského svazu. Byl však zadržen maďarskými pohraničníky a týden vězněn v Užhorodě. 2. května 1941 ho eskortovali do Užoku nedaleko sovětské hranice a přinutili k jejímu překročení.⁹⁵

16. června 1941, tedy pouhých několik dní před německým útokem na SSSR, jenž trasu útěku do SSSR přes Podkarpatskou Rus nadobro uzavřel, přešli hranici v okolí hory Hoverly manželé z Budapešti Andrej Klein (1917), původem ze Somboru a Margita Kleinová (1909) z Hódmezővásárhely. Důvodem útěku byla narůstající protizidovská nálada v Maďarsku. Klein byl nejprve nucen vstoupit do mládežnické organizace Levente a následně sloužit rok v armádě, ze které však byl kvůli židovskému původu propuštěn. Když se pak dozvěděl, že Židé sloužící v pracovních jednotkách maďarské armády hromadně utíkají do SSSR, rozhodl se tak rovněž učinit v oblasti Karpat, kde byl v roce 1939 s manželkou na horské túře.⁹⁶

⁹³ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3839.

⁹⁴ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2389.

⁹⁵ GDA SBU Žitomír, sv. č. P–13377; dále ČERNOUŠEK, Štěpán – HRADILEK, Adam: Po stopách sovětských perzekucí Čechů a československých občanů na území Ukrajiny, in: *Paměť a dějiny*, 2015, č. 4, s. 127.

⁹⁶ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2189.

5. Perzekuce uprchlíků z Podkarpatska na sovětském území 1939 – 1945

5. 1 Zatčení, vyšetřování a rozsudky

Oproti představám uprchlíků, hledajících v SSSR útočiště před perzekucí z rasových i politických důvodů a také lepší životní podmínky, byla naprostá většina z nich krátce po přechodu hranice zatčena pohraničními oddíly NKVD. Práci strážců sovětských hranic usnadnila značná naivita většiny uprchlíků, kteří podlehli prosovětské a komunistické propagandě, jež měla na chudé Podkarpatské Rusi živnou půdu. Po strastiplné cestě pohraničními oblastmi Maďarska a Německa a skrývání se před jejich policejními či pohraničními složkami se na sovětském území uprchlíci chovali bezstarostně, s úlevou a očekáváním lepší budoucnosti. Buď tedy padli do zajetí pohraničních hlídek již v prakticky neobydleném hraničním pásu hor, případně se sami hlásili sovětským orgánům na pohraničních stanicích či úřadech v prvních obcích na sovětském území, na které po přechodu hranice narazili.

Členové pohraniční stráže NKVD, která měla v Sovětském svazu na starosti ochranu hranic, postupovali od října 1938 při zatýkání přeběhlíků podle již zmíněné směrnice náměstka národního komisaře SSSR I. Maslennikova. V úvodním odstavci je v ní vytyčen hlavní úkol vojska na anektovaném území: „... v co nejkratší lhůtě se naučit chránit nově ustavené státní hranice, zajistit přísný řád v pohraničním pásmu tím, že budou rázně zabráňovat veškerým pokusům vyzvědačsko-záškodnických a banditských živlů o přechod hranic.“ Směrnice obsahuje i konkrétní úkoly, kterých se musí pohraniční jednotky na nově vytyčené hranici zhostit. Například: „... je třeba se pečlivě seznámit s hranicemi, okolím a obyvatelstvem, a to jak ve svém pohraničním pásmu, tak v pásmu nejbližšího příhraničí; je třeba rozmístit nejjednodušší technické zátarasy na hranicích prostředky a silami všech jednotek oddílů; vysílat posílené pohraniční hlídky a rozmístit agentské a vojenské rozvědky.“ [...] „při zadržení narušitelů hranic musí být zbraně používány zásadně v souladu s nařízením NKVD SSSR č. 0219-1938 a usnesením o ochraně státních hranic SSSR.“ [...] „je třeba stanovit a vyznačit do vzdálenosti 500 m pohraniční pásmo. Vstup, pohyb a práce obyvatel v tomto pásmu budou možné pouze na základě

*povolení pohraničních vojsk, aniž by při tom docházelo k omezování hospodářských a běžných zájmů místního obyvatelstva.*⁹⁷

Po zatčení byli uprchlíci umístěni do provizorních věznic zřízených pohraničními jednotkami NKVD nedaleko hranice. Jednalo se například o stáje a další užitkové budovy, sklepení různých stavení poblíž budov pohraniční stráže, případně přímo v nich. Zde byli drženi tak dlouho, dokud se jich nesešel dostatečný počet k přesunu pěší eskortou či automobilem do nejbližších věznic NKVD v příhraniční oblasti. Obvykle zůstávali v provizorních celách přes noc, ovšem velmi často i po několik dní. Příjezdem do vyšetřovací věznice přešli uprchlíci pod pravomoc kontrarozvědných složek NKVD, které si je převzaly od pohraničníků a zahájily s nimi vyšetřování.

Uprchlíci, kteří překročili hranici v západní části maďarsko-sovětské hranice, byli často nejprve eskortováni do sběrného uprchlického tábora NKVD v Skole, jenž měl kapacitu několika set osob. Tábor sloužil jako předvstupní stanice pro zejména čtyřicet kilometrů vzdálenou stryjskou věznici, která nezvládala nápor běženců. Zajatí uprchlíci byli ze skolského tábora proto odesíláni i do jiných věznic. Z analýzy 1800 spisů NKVD vedených na 3200 zatčených osob vyplývá, že nejvíce běženců z Podkarpatské Rusi bylo umisťováno do věznic ve Stanislavu⁹⁸ (38%), Stryji (37 %), Ivanovu (10%), Poltavě (5%), Mikolajevu (4,5 %), Žitomíru (2%) a Dněpropetrovsku (1,5%), ale i dalších měst, kde na ně čekalo vyšetřování, výslechy a soud.⁹⁹

Samotné vyšetřování obvykle trvalo několik měsíců, mohlo se však protáhnout i na několik let. Přestože dle výpovědí svědků nebyli ve vyšetřovacích věznicích uprchlíci vystavováni násilí ze strany vyšetřovatelů, panovaly zde tak neutěšené podmínky, že zejména starší a nemocní uprchlíci umírali ještě dříve, než se dočkali rozsudku.

Vyšetřovatelé a zvláštní rady,¹⁰⁰ které následně uprchlíky soudili, postupovali jak podle stávajících zákonů, tak podle nově přijatých opatření, jež si vynutila obrovská masa uprchlíků, s

⁹⁷ Překlad celého znění směrnice in: DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: *Židé v Gulagu. Českoslovenští Židé v sovětských pracovních a zajateckých táborech v období druhé světové války*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017. Přeložila Jiřina Dvořáková z: KORSUN, Oleksij – PAGIRJA, Oleksander: *Zakarpatski vtiakači v SRSR: čerez tabori GULAGu i BUZULUK do ridnich Karpat 1939–1949*. Karpaty, Užhorod 2011, s. 29.

⁹⁸ Dnes město nese jméno Ivano Frankivsk.

⁹⁹ OFICINSKIJ, Roman: *Nelegalnyj perechid uhorsko-radjanskovo kordonu v 1939–1941 rokach*. Užhorodskij deržavnyj universitet, Užhorod 1993, s. 43.

¹⁰⁰ Zvláštní rada – mimosoudní orgán založený při NKVD SSSR v roce 1934. Jejím předchůdci byly Zvláštní rada při Spojené státní politické správě (OGPU) a soudní zasedání Kolegia Všeuské mimořádné komise (VČK). Existovala do září 1953 a rozhodla o represích 5–6 milionů osob. Na činnosti Zvláštní rady se podíleli národní

nimiž se sovětské úřady musely potýkat na západní hranici, zvláště pak na území obsazeného Polska.

Vyšetřující orgány NKVD se v první řadě opíraly o *Trestní zákoník Ruské sovětské federativní socialistické republiky o trestech za nezákonný výjezd do zahraničí nebo vstup na území SSSR* z 10. listopadu 1936. Zejména o článek 84 trestního zákoníku, respektive v ukrajinské sovětské legislativě článek 80 trestního zákoníku Ukrajinské sovětské socialistické republiky, ze dne 8. června 1927: „za výjezd do zahraničí nebo vstup na území SSSR bez předepsaného pasu nebo povolení příslušných úřadů – uvěznění do tábora na dobu od jednoho do tří let.“ Tento článek byl uplatňován na naprostou většinu běženců, přestože obsahuje poznámku, která říká, že: „Platnost tohoto článku se nevztahuje na případy, kdy cizinec vstupuje na území SSSR bez předepsaného pasu nebo povolení příslušných úřadů za účelem získání práva azylu pro cizince pronásledované kvůli politické činnosti nebo náboženskému přesvědčení, jak je zakotveno v článku 12 Ústavy RSFSR.“ V 2. paragrafu tohoto zákoníku je rovněž uvedeno, že „v souvislosti se vstupem na území SSSR je třeba zohledňovat čl. 129 Ústavy SSSR a čl. 133 Ústavy RSFSR, na jejichž základě SSSR i RSFSR poskytují právo azylu zahraničním občanům pronásledovaným kvůli obhajobě zájmů pracujících nebo kvůli vědecké činnosti či národně-osvobozenckému boji. S ohledem na tyto články se článek 84 na vstup cizinců na území SSSR bez předepsaného pasu nebo povolení příslušných úřadů za účelem získání práva azylu nevztahuje“. Jak bude patrné níže, ani tato výjimka nebyla v naprosté většině případů uplatňována.¹⁰¹

Především vůči osobám uprchlým přes Polsko a zdržujících se na Sověty anketovaném území Polska a Pobaltí bylo uplatňováno *Ustanovení o Zvláštní radě při Národním komisariátu vnitra SSSR* z 8. dubna 1937, ve kterém se mimo jiné uvádí: „NKVD se poskytuje právo posílat osoby, považované za společensky nebezpečné, na dobu do 5 let pod veřejný dozor do míst určených dle seznamu NKVD; vyhostit je na dobu do 5 let pod veřejný dozor se zákazem pobytu v hlavních městech, velkých městech a průmyslových centrech SSSR; uvěznit je do nápravně-

komisař vnitra nebo státní bezpečnosti (předseda rady), zaměstnanci NKVD-NKGB, prokurátor SSSR nebo jeho náměstek, představitel Ústředního výboru komunistické strany (CK VKP (b)). Rozhodovalo se současně o několika stovkách i tisících případů najednou a soudní či prokurátorské orgány neměly právo se proti takovým rozhodnutím odvolat. Převzato z: KORSUN, Oleksij – PAGIRJA, Oleksander: *Zakarpatski vtikači v SRSR: čerez tabori GULAGu i BUZULUK do ridnich Karpat 1939–1949*. Karpaty, Užhorod 2011, s. 31.

¹⁰¹ Překlad vybraných pasáží zákoníku in: DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: *Židé v Gulagu. Českoslovenští Židé v sovětských pracovních a zajateckých táborech v období druhé světové války*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017. Přeložila Jiřina Dvořáková z: KORSUN, Oleksij – PAGIRJA, Oleksander: *Zakarpatski vtikači v SRSR: čerez tabori GULAGu i BUZULUK do ridnich Karpat 1939–1949*. Karpaty, Užhorod 2011, s. 28.

pracovních táborů a do izolovaných prostor u táborů na dobu do 5 let, jakož i vyhostit zahraniční občany, kteří jsou společensky nebezpeční, za hranice SSSR." Toto ustanovení dále říká, že: "NKVD se poskytuje právo, aby osobám podezříváným ze špionáže, záškodnictví, diverze a teroristické činnosti odejímalo svobodu na dobu od 5 do 8 let."¹⁰²

28. října 1939 byly zákonné postupy vůči uprchlíkům rozšířeny o již zmíněnou směrnici náměstka národního komisaře SSSR I. Maslennikova *o zajištění ochrany nově ustavených státních hranic SSSR*, viz výše.

V reakci na problémy, jež v souvislosti se zatýkáním a vyšetřováním nastaly, bylo 22. února 1940 v Kyjevě přijato Národním komisariátem pro vnitřní záležitosti přísně tajné nařízení o *odstranění nedostatků při vedení spisů na narušitele státních hranic*. Vznik nařízení je v úvodu odůvodněn takto: *"Na základě prostudování vyšetřovacích spisů vedených na narušitele státních hranic a společensky nebezpečné osoby, které byly poskytnuty Zvláštní radě NKVD SSSR správou NKVD západních oblastí Ukrajiny, bylo zjištěno, že při zatýkání a vyšetřování řada vyšetřovatelů hrubě porušuje pokyny [...] a předpisy trestního řádu a související nařízení NKVD SSSR ohledně vyšetřování. V řadě vyšetřovacích spisů ze Lvovské, Stanislavské a Drohobyčské oblasti, na jejichž základě jsou obvinění drženi ve vazbě 2-3 měsíce, chybí rozhodnutí o zatčení a vazbě, příkaz k zatčení, protokoly o zadržení a jiné dokumenty stanovené trestním řádem a nařízeními NKVD SSSR. Je mezi nimi velké množství případů, u nichž vůbec není zřejmé, kdy, kým a za co byl vyšetřovaný zatčen. Výsledky obviněných z nelegálního přechodu státních hranic nebo ze spolupráce s bývalou polskou policií jsou prováděny neúnosně povrchně, nezkoumá se spousta velmi aktuálních otázek, které se týkají podstaty vynesení obvinění. Proto dochází k tomu, že k nám převedení špioni zahraničních rozvědek nejsou obvinění, zatímco mohou být odsouzeny osoby, které nespáchaly trestný čin. [...] Jednotliví vyšetřovatelé, kteří se případem zabývají, jsou při vypracovávání vyšetřovacích spisů velmi nedbalí; nepodepisují protokoly o výsledku, ustanovení, obžaloby, potvrzení a jiné dokumenty, které sami vyhotovili, neupřesňují čas zatčení vyšetřovaného a komolí příjmení osob obviněných ve věci. [...] V drtivé většině vyšetřovacích spisů Ternopilské, Drohobyčské, Lvovské a Stanislavské oblasti chybí náležité doklady o tom, kde*

¹⁰² Překlad úplného znění ustanovení in: DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: *Židé v Gulagu. Českoslovenští Židé v sovětských pracovních a zajateckých táborech v období druhé světové války*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017. Přeložila Jiřina Dvořáková z: KORSUN, Oleksij – PAGIRJA, Oleksander: *Žakarpatski vtiakači v SRSR: čerez tabori GULAGu i BUZULUK do ridnich Karpat 1939–1949*. Karpaty, Užhorod 2011, s. 28.

se nalézají při zatčení zabavené osobní věci, peníze, dokumenty a jiné věcné důkazy. Ve spoustě případů nejsou ke spisům připojeny žádné protokoly o osobní prohlídce, přestože z výpovědí obviněných v těchto spisech je zřejmé, že u nich byla provedena osobní prohlídka a došlo k zabavení věcí." Na základě těchto poznatků vydal náměstek národního komisaře vnitra USSR kapitán NKVD Gorlinskij příkaz, který mimo jiné nařizuje: "Velitelům vedení, vyšetřovacích jednotek a operačních oddílů NKVD zdokonalit řízení vyšetřování, zejména co se týče narušitelů státních hranic, aby se dosáhlo takového stavu, kdy ani jeden špion převedený k nám zahraničními rozvědkami nezůstane neodhalen."¹⁰³

14. června 1940 vydal v Kyjevě národní komisaře Ukrajinské SSR USSR I. Serov směrnici ohledně operační práce s přeběhlíky a narušiteli hranic, jež vznikla "Za účelem úspěšného plnění směrnice národního komisaře vnitra SSSR – komisaře státní bezpečnosti 1. stupně, soudruha BERII, č. 122 ze dne 13. května 1940, o zesílení filtrace přeběhlíků a uskutečňování agentsko-operačních opatření na hranicích". Tato směrnice přikazovala jednotlivým velitelům NKVD následující postup ve věci internace běženců:

1. Pro vazbu přeběhlíků a narušitelů musí být ve věznicích vyhrazeny zvláštní budovy a cely tak, aby tento kontingent byl důkladně izolován od ostatních zatčených.

Pro zvláštní práci s přeběhlíky (kteří jsou zpracováváni k využití pro domácí i zahraniční práci, agenti zahraničních rozvědek, členy zahraničních vojenských formací atd.) musí být ve společných i vnitřních věznicích vyděleny samoty, ty je třeba náležitě vybavit.

2. Musí být přijata veškerá opatření k tomu, aby vazba přeběhlíků, kteří mají být využiti, byla před ostatními zatčenými zašifrována.

Za tímto účelem musí být k těmto celám vybráni prověřeni dozorci, zajištěna izolace zatčených, vycházky o samotě, v jednotlivých případech budou změněna příjmení zatčených atd.

Pro stejnou kategorii přeběhlíků musí být v každém jednotlivém případě vytvořen zvláštní režim vazby (poskytnutí literatury, novin, změna doby spánku, odpočinku, povolení psát v cele, lepší strava atd.).

[...]

¹⁰³ Překlad tajného nařízení v plném znění in: DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: *Židé v Gulagu. Českoslovenští Židé v sovětských pracovních a zajateckých táborech v období druhé světové války*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017. Přeložila Jiřina Dvořáková z: KORSUN, Oleksij – PAGIRJA, Oleksander: *Zakarpatski vtiakači v SRSR: čerez tabori GULAGu i BUZULUK do ridnich Karpat 1939–1949*. Karpaty, Užhorod 2011, s. 31.

*Naším hlavním úkolem musí být zpracování výzvědných a kontravýzvědných orgánů nepřítele, protisovětských útvarů v zahraničí, odhalování jejich výzvědné činnosti, bez ohledu na hloubku území nepřítele a státu, kde je možné se o jejich výzvědné činnosti dozvědět.*¹⁰⁴

V souladu s uvedenými zákony a opatřeními byli utečenci z Podkarpatské Rusi ihned po překročení hranic obviněni a souzeni, nejčastěji za ilegální přechod hranice. Výše trestu byla v tomto případě určena na 3 roky Gulagu. V menší míře byli uprchlíci souzeni za špionáž, případně jako "společensky nebezpečné elementy". V této kategorii se výše trestu pohybovala nejčastěji v rozmezí 5 až 8 let, ale existují i dva případy, kdy byli uprchlíci odsouzeni na 15 let.¹⁰⁵

V průběhu vyšetřování byli uprchlíci podrobeni lékařské prohlídce s cílem zjistit, zda jsou způsobilí k fyzické práci. To souviselo s plánem, který s nimi NKVD měl. Uprchlíká vlna z Československa se časově shodovala se zahájením řady nových industriálních a stavebních projektů po celém SSSR, jež spadaly pod správu NKVD. Byla například zahájena těžba uhlí v oblasti Vorkuty či Karagandy, ropy na Uchtě, vzácných kovů v Norilsku a na Kolymě. V listopadu 1939 si lidový komisař NKVD Lavrentij Berija v dopise politbyru¹⁰⁶ stěžoval na nedostatek pracovních sil v táborech Gulagu.¹⁰⁷ Uprchlíci z Podkarpatské Rusi i z dalších území bývalého Československa, ale zejména z Polska a Pobaltí tak představovali vítanou pracovní sílu. Uprchlíci v předvečer ale i v průběhu druhé světové války tak byli nejčastěji odesíláni na otrockou práci právě do výše zmíněných míst.

Přestože po zatčení bylo zacházeno se všemi uprchlíky víceméně stejně, hůře na tom byly osoby se zahraničními kontakty mimo území Podkarpatské Rusi a paradoxně komunisté. Z archivních materiálů i výpovědí pamětníků je patrné, že členství v komunistické straně představovalo v řadě případů přítěžující okolnosti. Opakujícím se motivem je výtky ze strany

¹⁰⁴ Překlad směrnice v plném znění in: DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: *Židé v Gulagu. Českoslovenští Židé v sovětských pracovních a zajateckých táborech v období druhé světové války*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017. Přeložila Jiřina Dvořáková z: KORSUN, Oleksij – PAGIRJA, Oleksander: *Zakarpatski vtiakači v SRSR: čerez tabori GULAGyui BUZULUK do ridnich Karpat 1939–1949*. Karpaty, Užhorod 2011, s. 33.

¹⁰⁵ Gavril Edelstein z Velkého Berezného a Josef Reis z Užhorodu byli k takto vysokým trestům odsouzeni 23. prosince 1942 za údajnou špionáž; viz. DOVGANIČ, Omelan (ed.): *Reabilitovanii storijeju. Zakarpatskaja oblast' I*, Užhorod 2003, s. 51.

¹⁰⁶ Politbyro – zkratka pro nejvyšší orgán komunistické strany v Sovětském svazu. Z ruského *Političeskoje bjuro*, česky Politické ústředí.

¹⁰⁷ CHLEVŇUK, V. Oleg: *Historie gulagu: od kolektivizace do „velkého teroru“*. BB art, Praha 2008, s. 288–291.

vyšetřovatelů, že „měli zůstat tam, kde je strana potřebuje“, a v průměru byli odsuzováni k vyšším trestům.¹⁰⁸

Naopak případ rodiny Čerevkových dokládá, že ve výjimečných případech se některým uprchlíkům podařilo vyhnout pronásledování. Po přechodu hranice sice sovětští pohraničníci rodinu zadrželi a spolu s ostatními uprchlíky zavřeli na stanici. Druhý den se její členové stali svědky situace, kdy skupině 10–15 běženců bylo přečteno nařízení o uzavření hranic pro nelegální narušitele a celou skupinu přinutili k návratu na maďarské území. Rodina Čerevkových mohla zůstat, avšak za podmínky, že se hlava rodiny - Vasil Čerevko vrátí zpět na Podkarpatskou Rus s výzvědným úkolem. Po jeho úspěšném návratu byli společně s další rodinou inženýra Daneše z Dubového a jeho české manželky naloženi na nákladní vůz a odvezeni do Nadvirny. Čerevkovi byli ubytováni v místním hotelu, odkud docházeli do nedaleké věznice na jídlo. Pana Daneš a jeho syna ale zavřeli do vězení, jeho manželku v pokročilém stavu těhotenství umístili do porodnice. Po dvou měsících získal Vasil Čerevko místo náčelníka hasičského sboru v Nadvirně. Po vypuknutí války byl povolán do armády, žena se dvěma dcerami i paní Danešová s novorozencem byly evakuovány za Ural do Čkalovské oblasti. Její manžel a plnoletý syn však zůstali ve věznici.¹⁰⁹ Případ Čerevkových je však ze stovek zpracovaných případů ojedinělý. Naprostou většinu uprchlíků čekalo utrpení v soukolí mašinérie vyšetřovacích věznic a následně pracovních táborů NKVD.

Do rukou NKVD padl i Jan Bohdan s kamarády z Kločůrek. S pomocí převaděče se dostali k sovětské hranici, kterou již překročili sami. Po letech na zatčení ze strany Sovětů vzpomínal takto: *„Ušli jsme ani ne 300 metrů a najednou sovětský strážníci: „Stoj! „Ruky vzhůru!“ No, a teď nás prohlíželi takhle a ptali se: „Kam jdete?“ „No, jdeme k vám.“ Tak jeden strážnej vepředu, druhý vzadu a už nás vedli. Přivedli nás na jejich strážnici, tam nás dali do sklepa. [...] Tam jsme byli do druhého dne. Odtamtud nás vzali a převezli do Stryje, kde jsme byli asi čtyři nebo pět dní, než nás odvezli do Stanislavova. A tam nás dali zase do sklepa asi šestkrát deset metrů. Beton, nic víc tam nebylo. A tam nás dali asi 50. Nebylo tam k hnutí, nedalo se ani*

¹⁰⁸ Srov. DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: Perzekuce československých Židů v Sovětském svazu za druhé světové války, in: *Historie – Otázky – Problémy*, 2013, č. 1, s. 105–120; dále srov. rozhovory s Vasilem Korolem a Ivanem Čilipkou, Sběrka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s V. Korolem vedl 20. 2. 2010 Adam Drda; rozhovor s I. Čilipkou vedl 27. 12. 2012 Jan Dvořák.

¹⁰⁹ Sběrka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Marií Čerevko vedl 4. 12. 2011 Adam Hradilek; srov. DAZO, f. 2558, sv. č. 2666 (vyšetřovací spis Denes a spol.).

lehnout. U oken, která vedla do sklepa ze dvora, túrovali auta a všechno šlo do toho sklepa. Po dvou dnech nás naložili do vlaku a vezli přes Lvov až do Nikolajeva, kde byla veliká věznice.“¹¹⁰

Vasil Maksimišinec, který již jednou nelegálně přešel hranici do SSSR, byl i při druhém pokusu s přáteli Štěpánem Dašem a Michalem Negrijou opět zadržen sovětskými pohraničníky. Zahnání zpět na maďarské území se však tentokráte nekonalo a spolu s ostatními byl Maksimišinec zatčen a uvězněn. Postupně je věznili v Nadvirně, Stanislavově a v Ivanově: „*Asi po deseti dnech jsme byli dopraveni do vězení ve Stanislavově, kde jsem byl osm měsíců asi s 260 muži. Byli jsme tam napěchováni jako slanečci. Co všechno jsem v tom vězení viděl a zažil, nedá se vůbec vyličit. Vši jsme mohli sbírat na hrsti. Neměli jsme ani vzduch, ani světlo. Když někdo padl slabostí, polili jej prostě vodou. Byl jsem vyslýchán jen jednou. Mělo být zjištěno, jsem-li z dělnického stavu. Nejprve mi vytýkali, že jsem byl poslán jako německý vyzvědač. Později se zdálo, že mi uvěřili, že jsem přišel do SSSR pracovat. Když viděli mozoly na mých rukou, zdáli se spokojeni. Ze Stanislavova jsem přišel do Ivanova, kde jsem byl vězněn dva měsíce. Tam mi jednoho dne oznámili, že jsem odsouzen k třem rokům nucené práce. Proč, nevím ještě dnes. Když jsem nechtěl podepsat rozsudek, poněvadž jsem nevěděl, proč jsem odsouzen, řekl mi úředník GPU¹¹¹, že nepodepíše-li, učiní tak sám. Vypověděl jsem v slzách, že jsem přišel do SSSR jen proto, abych hledal práci. Na to mi odpověděli, že jsem přece k práci odsouzen, tedy že se mi děje zcela podle přání,*“ vzpomínal v Praze roku 1943 Maksimišinec.¹¹² V Ivanově byl 7. června 1941 odsouzen na tři roky Gulagu a zařazen do transportu do Sevostlagu na Kolymě.¹¹³

Na přechod hranice z 31. března 1940 vzpomínal s odstupem několika desítek let i Michal Demjan ze skupiny sedmi mladíků, kteří přehali před službou v maďarské armádě: „*... sotva jsme hranici překročili, ozvalo se 'Stoj! Ruky věrch!' Tím pádem bylo jasné, že jsme v Sovětském svazu. Vojáci byli dva a jeden z nich řekl, 'strelaj', což nás samozřejmě vylekalo. Ale on namísto po nás vystřelil do vzduchu, aby přivolal posilu. Když se pak objevili další vojáci, prošacovali nás, sebrali chleba, zápalky a cigarety, a odvedli nás do nejbližší vesnice, kde s námi na velitelství sepsali protokol. Taky se ptali, proč jsme do Sovětského svazu přišli? A my jim na to, že nechceme sloužit Maďarům, chceme se u nich něčemu vyučit, třeba nějakému řemeslu, anebo*

¹¹⁰ Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Janem Bohdanem vedl 8. 7. 2008 Adam Hradílek; srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3666.

¹¹¹ GPU – nepřesně uvedená zkratka pro Gosudarstvennoje političeskoje upravlenie (česky Státní politická správa), předchůdce NKVD v letech 1922–1923.

¹¹² ROLAND, H. (pseudonym): *Váleční zajatci vypovídají*. Orbis, Praha 1943, s. 18.

¹¹³ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3360.

*chodit do školy. Pokývali mlčky hlavami a zavřeli nás do sklepa.*¹¹⁴ Krátce poté, co překročily hranice do SSSR, byly rovněž zatčeny a uvrženy do sklepa k jejich synům a bratru i ženy, které se je vydaly hledat. Na překvapivé setkání s nimi vzpomínal M. Demjan: *„Mámy nám hrozně vynadaly. Ale byly přesvědčené, že nás pustí a všichni se vrátíme zpátky. Třeba moje matka doma nechala tři malé děti. Tak bylo vidět, že vyrazily jen tak nalehko, v nejnútnejším oblečení.*¹¹⁵ Místo propuštění a návratu domů však všechny čekal transport do sběrného tábora ve Skole a následně do věznice ve Stryji.¹¹⁶ Většina mládenců i pod vlivem příchodu příbuzných svého činu hluboce litovala a žádali, zda by se mohli vrátit domů. Ženy naopak prosily o návrat zpět kvůli svým rodinám, o něž se neměl, kdo starat. Což platilo zejména pro Demjanovu rodinu, jehož otec musel narukovat do maďarské armády. Po sedmi měsících v zavšivených a dalšími uprchlíky přecpaných celách různých věznic, například v Lavočném nebo ve Skole, vyslechli svůj ortel 2. listopadu 1940 ve vězení ukrajinského města Vinice. Javorčák na rozsudek vzpomínal takto: *„všichni stojíme na chodbě, rozhlížíme se, co se bude dít. Okolo je ticho. Naráz se otevřou dveře a nějaký hlas zavolá 'Javorčák'. Vešel jsem do místnosti, kde byly otevřeny dveře do další místnosti. Tam jsem zahlédl vojáka v uniformě, co seděl za stolem. Poslali mě za ním, a když jsem k němu přišel, zkontroloval moje osobní údaje a říká 'da, da, to souhlasí', a naráz, že 'podle Nejvyššího sovětu SSSR jste odsouzen na tři roky na Sibiř. Na tři roky, souhlasíte?' A pak říká, že i kdybych nesouhlasil, tak by to bylo stejně málo platný. Tak jsem to podepsal a po mně se to samé opakovalo i s ostatními.*¹¹⁷

Na základě tohoto ustanovení NKVD byla mužská část odeslána do trestaneckého pracovního tábora Ivdeľag ve Sverdlovské oblasti. Nastasija Čubirko a Gafa Slyčko byly transportovány do Karlagu ve střední Asii v Kazachstánu. Maria Veklyč na následky věznění zemřela ještě před odsouzením ve Vinici.¹¹⁸

Krátce po překročení hranice u obce Vlčkovo byla zatčena sovětskými pohraničníky i skupina uprchlíků, v níž byl i Štěpán Luťanský. První setkání na velitelství proběhlo v přátelské atmosféře a velitel pohraniční hlídky nařídil svým podřízeným, aby se s uprchlíky rozdělili o jídlo. Vysokohorská idylka však skončila příjezdem dvou nákladních aut s náčelníkem NKVD a

¹¹⁴ Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Michalem Demjanem vedl 20. 8. 2012 Jan Dvořák.

¹¹⁵ Tamtéž.

¹¹⁶ DVOŘÁK, Jan – FORMÁNEK, Jaroslav – HRADILEK, Adam: *Čechoslováci v Gulagu. Životní osudy krajanů postižených politickým represem v Sovětském svazu*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017.

¹¹⁷ Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Michalem Javorčákem vedl 20. 8. 2012 Jan Dvořák.

¹¹⁸ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4194.

ozbrojenou hlídkou. S rukama za zády a mlčky museli nastoupit na korby nákladňáků. Po hodině jízdy zastavili u stodoly, odkud k nim přistoupili s rukama nad hlavou další zajatci, tentokrát Poláci. Cílem transportu byla věznice NKVD ve Stryji. Jelikož však byla přeplněná uprchlíky, zavřeli skupinu osob do stodoly na okraji města. Druhý den se ve věznici uvolnilo místo a Luťanského s ostatními tam pod stráží eskortovali: „*Prošli jsme tedy druhou bránou a vešli do ponuré, zatuchlé budovy věznice. Vedli nás po schodech nahoru a pak dlouho po chodbách až k nějakým okovaným dveřím, které vězeňský dozorce otevřel, ale než nás vpustil dovnitř, zase nás podle známé procedury přepočítal: bylo nás dvacet.*“¹¹⁹

Podezření vzbudilo například pero se zlatým hrotem, které si Luťanský pořídil z učitelského platu. Vyšetřovatel nemohl uvěřit, že si jej mohl dovolit, a že není „zakuklený buržuj“. Osudným se mu málem stala i obyčejná tužka, v níž byla vložena miniaturní erotická fotografie. Vyšetřovatel se dožadoval jména nahé dívky, jejího bydliště, a kde se mají setkat. Marně Luťanský vysvětloval, že takové tužky se dají pořídit v kdekákém obchodě a za pár haléřů. Opakovaně byl ve dne v noci předváděn k výsledku a dotazován na identitu osoby vyobrazené na tužce.¹²⁰

Po šesti měsících v stryjské věznici byl Luťanský transportován vlakem v dobytčím vagonu do věznice v Kirovohradu v centrální části Ukrajiny. Zde pokračovaly zostřené výsledky, násilí, zavírání do skříně na celý den apod. Po půlročním vězení byl Luťanský v létě 1940 jednoho dne vyveden na dvůr kirovohradské věznice, kde se na slunci a v sedě tísnily stovky vězňů. Ve stínu věznice stál stůl, na něm stoh vyšetřovacích spisů, a za ním seděl místní náčelník NKVD, velitel věznice a místní stranický funkcionář – pověstná „trojka“, která suplovala řádný soud. Postupně vyvolávali přítomné vězně, prověřili totožnost a vynesli rozsudek. Luťanský byl takto odsouzen za nelegální překročení hranice a špionáž na pět let v pracovních táborech a byl určen k transportu do Pečorlagu. Po rozsudku byli vězni odděleni od zbytku, který na verdikt trojky stále čekal: „*Už nás nedali do původních místností, ale do velkých cel na severní straně věznice. Cela měla jen jediné okno a my jsme v ní byli namačkáni jako sardinky*“, vzpomíná Luťanský na podmínky ve věznici v Kirovohradě. „*Mysleli jsme, že tam zůstaneme jen do večera a potom, že nás rozdělí do menších cel, ale to se bohužel nestalo. [...] Studený betonový kámen podlahy, na který jsme nakonec přeci jen ulehli, abychom si aspoň trochu odpočinuli a zdřímlí,*

¹¹⁹ LUŤANSKÝ, Štěpán: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939–1942)*. Argo, Praha 1999, s. 32

¹²⁰ Tamtéž, s. 51.

*studěl jako led. Po týdnů vězení v této cele jsme všichni měli hroznou bolest v kloubech, v ramenou i rukou a byli jsme neustále rozetřeseni zimou. [...] v noci jsme se k sobě tiskli jako zvířata.*¹²¹

Jan Plovajko z Tuří Bystré brzy po překročení hranice litoval, že neuposlechl rady Poláka, který jej varoval před vstupem na sovětské území. Zanedlouho po překročení hranice byl u obce Sinaky zadržen sovětskou pohraniční hlídkou a podroben prvnímu výslechu na pohraniční stanici, kde se setkal s dalšími běženci. Druhý den ho společně s ostatními eskortovali do sběrného tábora Skole, kde v primitivních podmínkách žilo dle Plovajkových vzpomínek přibližně 400 lidí. Po třech měsících byl převezen do věznice ve Stryji. Tam sice panovaly příznivější podmínky, avšak výslechy NKVD stále pokračovaly. Odtud se dostal do Starobělska, bývalého rozsáhlého kláštera, kde se odehrávaly rychlé „procesy“ s Židy, Poláky, Čechy a dalšími uprchlíky před nacismem. Plovajko dostal nejnižší možný trest za ilegální přechod hranic – tři roky Gulagu, které si měl odpykat v Norillagu na severu Sibíře.¹²²

Michal Lar s kamarády byli zadrženi Sověty na úpatí Hoverly. Nejprve je umístili do provizorní věznice ve škole v nejbližší obci, kde prodělali první výslech. Druhý den byli převezeni do věznice NKVD ve Stanislavově. Během výslechu zde konaného 29. května 1941, odpověděl na otázku po důvodu jeho odchodu do SSSR takto: „*Chtěl bych se stát občanem Sovětského svazu, jelikož vím, že se mi zde bude žít lépe než v Maďarsku*“. Kvůli německému útoku na Sovětský svaz byl Michal Lar evakuován s dalšími vězni do sverdlovské oblasti, kde byl 18. dubna 1942 odsouzen na tři roky nucených prací a transportován do věznice v Ivanově.¹²³

Stejně jako Plovajko byl ve Starobělsku ke třem letům nucených prací odsouzen i Václav Djačuk. Předtím však strávil téměř rok ve vyšetřovacích věznicích v Nadvirné, Stanislavově a Starobělsku. Krátce po rozsudku byl určen k transportu do Magadanu, centra Sevvostlagu na obávané Kolymě.¹²⁴

Přestože byl Adalbert Holzberger zatčen již 24. října 1940, rozsudku se dočkal až o dva a půl roku později. Jakožto poloviční Němec, který navíc před útekem pobýval v Německu, se sovětským úřadům jevil zejména po napadení SSSR Hitlerem krajně podezřelým elementem.

¹²¹ LUŽANSKÝ, Štěpán: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939–1942)*. Argo, Praha 1999, s. 73.

¹²² Sbírka rozhovorů Paměť národa, rozhovor s Janem Plovajkem vedl 17. 01. 2007 Adam Hradilek.

¹²³ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2719.

¹²⁴ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3276.

Dne 16. června 1943 byl proto odsouzen za údajnou špionáž k deseti letům nucených prací a deportován do Vorkutlagu na severu Ruska.¹²⁵

Člen KSČ v letech 1934 až 1937 a aktivní odborář Weisz Herman z Mukačeva překročil hranici 30. září 1939 a ten samý den byl zadržen pohraničním oddílem NKVD nedaleko Čortkova a umístěn do provizorního internačního tábora pro uprchlíky. 2. října 1939 ho předvedli k výslechu v Jarmolincích. Do ledna 1940 jich absolvoval dalších pět. Předmětem vyšetřování se stalo hlavně jeho členství v KSČ, respektive důvod jeho ukončení. Další výslechy a šetření byly vedeny s cílem potvrdit Weiszovu oddanost straně a Sovětskému svazu. Velitel NKVD v Kamenci Podolském zaslal 8. prosince 1939 do sídla Hlavní správy státní bezpečnosti (GUGB) při NKVD v Moskvě žádost o prověrku Weisze pomocí zdrojů z Kominterny. Chtěl vědět, zda byl skutečně členem KSČ či zda se nejedná o agenta provokatéra sloužícího rakouské rozvědce, se kterou mohl přijít do styku během návštěvy Vídně v roce 1934. Dne 19. ledna 1940 přišla z Moskvy odpověď, obsahující pouze překlad krátké zprávy z Kominterny: *Vajs German Egmundovič z Mukačeva /Karpatská Ukrajina/ byl členem KSČ i rudých odborů. Určitý čas rovněž zastával funkci člena oblastního vedení odborů prodavačů v Mukačevě. Ale pro rozvracečskou práci a intriky byl ze strany vyloučen. Později byl rovněž vyloučen z odborů.* Pod zprávou je podepsán Václav Kopecký, člen Kominterny a významný československý komunistický politik. Weisz se u výslechu bránil tím, že z KSČ a odborů odešel po rozporech s vedoucími členy strany, zejména Ivanem Turjanicou, který dle jeho slov neprosazoval ideály strany, ale jen své vlastní zájmy. Koncem ledna byl Weisz převezen do věznice NKVD v Kamenci Podolském. Zde byl i díky negativnímu posudku Václava Kopeckého odsouzen 26. června 1940 na 5 let nucené práce za špionáž a transportován do Vorkutlagu.¹²⁶

O dvacet dní později 19. října 1939 byl zatčen i Jakob Weisz z Velkého Berezného, Během úvodního výslechu ve věznici NKVD ve Stanislavově uvedl, že ho k útěku do SSSR přiměla tíživá materiální situace v důsledku maďarské okupace, ztráty zaměstnání a povinnosti vykonávat bezplatnou práci. Po úvodních výsleších byl převezen do věznice NKVD

¹²⁵ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2750; srov. DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: Perzekuce československých Židů v Sovětském svazu za druhé světové války, in: *Historie – Otázky – Problémy*, 2013, č. 1, s. 115–116.

¹²⁶ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4055.

v Nikolajevu. 30. června 1940 byl zvláštní radou NKVD odsouzen ke třem letům Gulagu a transportován do Norillagu.¹²⁷

Šulema Friedmana zadrželi nedaleko Skole 9. listopadu 1939. Při prohlídce u něj našli dvě školní vysvědčení, dvě modlitební knížky, zápisník, kapesní zrcadlo, břitvu a tři fotografie. Podle výpovědi na NKVD šel do SSSR s cílem získat práci a vzdělání. Ze Skole byl transportován do Poltavy, kde vyšetřování pokračovalo. 16. března byl podroben zostřenému výslechu, jehož smyslem bylo dokázat, že do SSSR přišel jako špion. Obvinění se nakonec neprokázalo, přesto ho 21. června 1940 odsoudili na tři roky nucených prací za nelegální přechod hranice.¹²⁸

Krátce po vstupu na sovětské území byla nedaleko obce Vorochta zatčena i členka Hašomer Hacair Leja Moškovičová se svým snoubencem Leibem Pollakem a dalšími židovskými muži. Krátce nato byli uvězněni v Nadvirně, kde ihned začaly výslechy zadržených. Lea zdůvodňovala svůj odchod do SSSR tím, že chtěla utéct před ponížením, kterému byli vystaveni obyvatelé Podkarpatské Rusi ze strany Maďarů, a v SSSR toužila najít lepší podmínky k životu. Informace, že zadržení udržovali ilegální spojení s budapešťskou centrálou Hašomer Hacair vzbudila nedůvěru NKVD a ovlivnila tím další průběh vyšetřování. Lea byla nakonec 29. března 1941 odsouzena na tři roky pracovních táborů a odeslána do Karlagu ve východním Kazachstánu. Její snoubenec a další dva uprchlíci ze skupiny byli odsouzeni na pět let těžké práce v táboře Sevitlag na severu Ruska v Republice Komi.¹²⁹

Manželé a kvůli židovskému původu propuštění učitelé Arnold a Matylida Herškovičovi byli krátce po zatčení dne 23. ledna 1940 předáni do sběrného tábora ve Skole. Zde byli obviněni z ilegálního přechodu hranice a odesláni do věznice v Charkově.¹³⁰

Zrovna tak byli ihned po přechodu hranice zatčeni nedaleko obce Lavočne i manželé Herman a Sima Perlovi s Fajgou Berkovičovou. 27. září 1940 byli všichni tři odsouzeni ke třem letům práce v Gulagu. Zatím co sestry Sima a Fajga byly odeslány do Siblagu, Herman byl transportován do Kargopolagu.¹³¹

¹²⁷ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3001.

¹²⁸ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3735.

¹²⁹ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 1491.

¹³⁰ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 1111.

¹³¹ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4197.

Sirotek Abram Singer (1921) z Mukačeva přinucený maďarskou policií opustit 27. července 1940 území Maďarska byl krátce nato zatčen pohraničníky a uvězněn ve Stryji. 10. února 1941 byl odsouzen na tři roky do Vorkutlagu.¹³²

Student a komunistický aktivista Karel Vaš zatčený 26. srpna 1940 byl vězněn ve věznicích NKVD v Nadvirně, Stanislavově a v Poltavě. Během výslechů se snažil doložit dosavadní komunistickou činnost a odvolával se na řadu přátel v SSSR. Rovněž v tomto duchu sepsal v českém jazyce žádosti o propuštění, které 2. ledna 1941 adresoval moskevskému vedení NKVD a Komunistické internacionály v Moskvě z vězení NKVD v ukrajinské Poltavě. Vzhledem k tomu, že se oba dopisy dochovaly ve vyšetřovacím spisu, je zřejmé, že se vyšetřovatelé neobtěžovali uvedeným institucím žádosti předat. Stejně jako většina ostatních uprchlíků i Vaš byl 10. února 1941 odsouzen ke třem letům nucených prací a odeslán do Intinlagu.¹³³

Tibor Vágó byl sovětskou pohraniční stráží zadržen 19. září 1940. Vágova motivace odejít do SSSR za vzděláním a lepším životem, ale ani jeho činnost v podzemním komunistickém hnutí Československa i Maďarska sovětské úřady nepřesvědčila. Provedli s ním řadu výslechů, do nichž zapojili i svědka, Vágova spolužáka z užhorodského gymnázia Ondřeje Grossmana (viz výše), který byl společně s přáteli zatčen okolo šesté hodiny ranní 10. září 1940 a vězněn nejprve v Nadvirně a následně v Žitomiru.¹³⁴ Na základě jeho výpovědi byl Vágó „usvědčen“, že je tajným spolupracovníkem maďarského četnictva. Tento závěr pracovníci NKVD zdůvodnili jeho údajně rychlým propuštěním z maďarského vězení v dubnu 1940.¹³⁵ Přestože byl Vágó jako komunistický aktivista vězněn v Československu i v Maďarsku, byl 27. prosince 1941 poslán za nelegální přechod hranic a jako sociálně nebezpečný element na pět let do Vorkutského pracovního tábora. Ke třem letům nucené práce byl 7. července 1941 odsouzen i jeho spolužák Ondřej Grossman a jeho tři přátelé.¹³⁶

¹³² DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3674; srov. Sbírká rozhovorů Paměť národa, rozhovor s Antonínem Slavíkem (Abramem Singerem) vedl 9. 5. 2003 Jiří Luděk.

¹³³ Podrobněji viz: HRADILEK, Adam: Karel Vaš v SSSR. Věznem a spolupracovníkem NKVD, in: *Paměť a dějiny*, 2012, č. 3, s. 72–88.

¹³⁴ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2690.

¹³⁵ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3862.

¹³⁶ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2690.

Čech Rudolf Kolek z Užhorodu, kterému cestu do SSSR ukázal německý voják, byl rovněž záhy zatčen a uvězněn ve Skole a Starobělsku, kde byl 11. října 1940 odsouzen na tři roky Gulagu a transportován do Uchtižemlagu.¹³⁷

Mikuláš Végh, student stavebního inženýrství na Vysokém učení technickém v Brně, byl po zatčení vyšetřován nejprve ve Skole, od ledna 1941 se již nacházel ve věznici města Stryj, kde vyšetřování pokračovalo až do dubna 1941. Během výslechu, který s ním vedl 6. ledna 1941 seržant NKVD Ganov, uvedl: „*Z Maďarska jsem odešel, neboť jsem se chtěl vyhnout pracovním táborům v Maďarsku. Státní hranice na území SSSR jsem přešel proto, abych v Sovětském svazu mohl dostudovat a zůstat trvale žít a pracovat*“. Od října 1941 byl uvězněn ve vazební věznici v Molotovu (dnes Perm) na středním Uralu, kde ho 27. prosince 1941 odsoudili na pět let nucených prací.¹³⁸

Ve Skole začala pout' po věznicích NKVD i pro komunistickou aktivistku Gizu Tabešovou ze Slovenska. Ačkoliv utekla již 10. května 1940, obviněna z nelegálního přechodu hranice byla až 23. listopadu 1940. 7. června 1941 ji zvláštní rada NKVD Drogobyčské oblasti odsoudila ke třem letům pobytu v Gulagu.¹³⁹

Pekař a člen KSČ Bernard Levy z Královského Chlumce na Zemplíně byl po zatčení rovněž vězněn ve Skole. Následně putoval přes řadu dalších věznic do Starobělsku, kde ho 11. října 1940 odsoudili za nelegální přechod hranice na tři roky Gulagu.¹⁴⁰

Rolník Emil Weiss ze slovenské obce Runina, byl krátce po překročení hranice zatčen pohraniční hlídkou a odeslán do věznice NKVD v Samboru. Během výslechu zaujala vyšetřovatele NKVD u něj nalezená adresa strýce žijícího v USA i skutečnost, že jeden bratr a sestra žili v Palestině a další sestra v Čechách. Tyto zahraniční kontakty pravděpodobně přispěly k vyššímu trestu, neboť za nelegální přechod hranice byl Weiss odsouzen 4. října 1940 namísto obvyklých tří let k pěti rokům Gulagu.¹⁴¹

Příslušníci NKVD zadrželi 3. dubna 1941 nedaleko obce Jablunka jednu z největších skupin rumunských židovských uprchlíků, čítající 18 osob (devět žen a devět mužů), která byla

¹³⁷ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4782.

¹³⁸ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4628; srov. DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: Perzekuce československých Židů v Sovětském svazu za druhé světové války, in: *Historie – Otázky – Problémy*, 2013, č. 1, s. 116–117.

¹³⁹ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4862.

¹⁴⁰ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4247.

¹⁴¹ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3839.

vyšetřovateli NKVD nazvána Klein a spol. A to podle jednoho z členů skupiny, bukurešťského řezníka Arpáda Kleina (1908). Jednalo se o obyvatele rumunského města Oradea, od roku 1940 okupovaného Maďarskem. Podle vyšetřovacích dokumentů byla skupina přes hranici vyvezena maďarskou policií. Na základě toho bylo vypracováno i obvinění. Dne 8. června 1941 všichni členy skupiny obvinili ve věznici ve Stanislavově z toho, že „byli nelegálně přepraveni maďarskou policií ze strany Maďarska na území SSSR, tedy ze zločinu dle odstavce 80 trestního zákoníku SSSR.“ Skupina byla souzena dohromady 16. prosince 1941 a její členové dostali tři až pět vězení v nápravně pracovních táborech.¹⁴²

Manželé z Budapešti Andrej a Margita Kleinovi, kterým se podařilo uprchnout přes Karpaty těsně před napadením SSSR ze strany Německa, byli 11. dubna 1942 odsouzeni za nelegální přechod hranice ke třem letům vězení v Gulagu. Andrej Klein byl transportován do Oněglagu, jeho žena Margita do Siblagu.¹⁴³

Komunista František Punda původem z obce Německé Hrazení u Českých Budějovic utíkající před Gestapem, byl krátce po zahnání maďarskou policií na sovětské území zatčen pohraniční stráží NKVD a umístěn do sběrného tábora ve Skole, odkud byl převezen k vyšetřování do věznice NKVD v Striji. Během výslechu uvedl, že do Sovětského svazu přišel s cílem vstoupit do české armády a bojovat proti Německu. Po napadení SSSR Německem ho evakovali do věznice NKVD č. 1 v Molotovu, kde byl 20. dubna 1942 odsouzen na 10 let pracovního tábora Gulagu za špionáž. Transportován byl do Usollagu v Permském kraji.¹⁴⁴

Kromě uprchlíků, kteří byli zatčeni na sovětské straně hranice, neboť úspěšně pronikli na území SSSR, jsou známy i případy zatčení z důvodů opačných, kdy uprchlíci usilovali nelegálním způsobem sovětské území opustit. To byl případ i několika osob z českých zemí. Například studenta pedagogické fakulty Vladimíra Levory (1920) z obce Křížovice u Plzně. Po okupaci Československa byl vyloučen z univerzity a zapojil se do studentské odbojové skupiny, jejíž činnost však byla prozrazena. Aby se vyhnul zatčení, uprchl 1. července 1939 společně s plzeňským kamarádem Vladimírem Ptáčníkem přes Beskydy do Polska. Po napadení Polska Sovětským svazem a nacistickým Německem se pokusil s Ptáčníkem a s Jaroslavem Bergrem

¹⁴² DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2389.

¹⁴³ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2389.

¹⁴⁴ GDA SBU Žitomír, sv. č. P–13377; dále ČERNOUŠEK, Štěpán – HRADILEK, Adam: Po stopách sovětských perzekucí Čechů a československých občanů na území Ukrajiny, in: *Paměť a dějiny*, 2015, č. 4, s. 127.

z Brna dostat zpět území Podkarpatské Rusi a odtud dále do Rumunska, kde plánovali vstoupit do československých jednotek. Jakmile se však přiblížili k hranici, byli zatčeni pohraničníky NKVD a odvedeni pod stráž do nedaleké Vorochty. „*Tam jsme skončili snad v bývalém hodinovém hotelu. V malých pokojích s palandami, zamřížovaným okénkem a s dveřmi zevnitř bez kliky. [...] Ráno na dvoře shromáždili asi deset utečenců. Muž se ženou v zakarpatském kroji. Ona s novorozenětem v náručí. Starý bača, který poprvé v životě pojede vlakem, protože nás odvedli na nádraží. Jeden v maďarské uniformě, jiný v brýlích, nějaký foť v kamizole a ještě horalé v laptích a vyšívaných soročkách ...*“¹⁴⁵ Cílem prvního transportu byla věznice v Nadvirně. Na podmínky ve věznici vzpomínal po letech takto: „*Skončili jsme v jakémsi středověkém vězení. Jako kdyby tu předělali hluboké uhelné sklepy na kobky. Bylo tam již plno. V díře s palandami nad sebou, asi v prostoru čtyři krát čtyři metry, nás bylo asi dvacet. Až u stropu zadrátované okénko; betonové stěny byly stále vlhké. V rohu u dobových dveří stál sud na výkaly zvaný paraša. [...] Ráno se otevřely dveře a dva muži vynesli parašu. Něco šplouchlo na podlahu, ale kdo by si toho všiml.*“¹⁴⁶ Jak již bylo jednou zmíněno, ke komunistům se vyšetřovatelé často chovali přísněji než k ostatním uprchlíkům. Zvláštního zacházení s komunistickým spoluvězněm a doktorem práv, který si stěžoval na podmínky u velitele věznice, byl svědkem i Levora: „*Od něho se vrátil tak, že vletěl dovnitř a sesul se v kaluži u paraše. Byl zřackovaný jako pouťový panák. Náčelník na něho řval: nic jiného si nezasloužíš. Na Podkarpatské Rusi jsi zbaběle opustil dělnickou třídu, místo abys tam statečně bojoval. Zbaběle jsi utekl od své komunistické zodpovědnosti k pracujícím. Zradil jsi. A víš, jak se u nás trestají zrádci?*“¹⁴⁷ Asi po týdnu v Nadvirně byl Levora převezen do Stanislavova: „*V Stanislavově to dříve asi byla velká střední škola nyní změněná na kriminál. S Jardou jsme se dostali do velkého sálu, kde bylo asi dvě stě lidí. Podlaha prkenná a plná blech. Okna zamřížovaná, z venku zabílená. Dveře plechové s malým sklápěcím okénkem a v rohu nezbytná paraša. Mohli jsme jen sedět nebo ležet na boku těsně za sebou. Když se chtěl někdo obrátit na druhou stranu, musela se celá řada najednou obracet. Pod hlavu si každý dal, co měl. Já boty a čepici. Občas se otevřelo okénko a strážný se ptal, kdo je od písmene toho či onoho a vězni se hlásili. Strážný vrtěl hlavou, dokud se nepřihlásil ten, kterého měl napsaného. Z dvou set vězňů byli ve dne v noci lidé takto vybírání, takže se ani*

¹⁴⁵ LEVORA, Vladimír: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Uspořádala Zora Dvořáková, nakl. Josef Hříbal, Plzeň 1993, s. 78.

¹⁴⁶ Tamtéž.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 79.

*spát nedalo.*¹⁴⁸ Ze Stanislavova byl Levora transportován nejprve do Poltavy, kde ho odsoudili na tři roky Gulagu, a pak dále přes Charkov do Vorkutlugu.

Na útěku směrem ze Sovětského svazu byl sovětskými pohraničníky zadržen i Robert Sylten (1902), z Orlové, který žil trvale v Brně. Přestože měl manželku a tři děti, utekl sám před pronásledováním nacisty v srpnu 1939 do Polska. Po německém útoku na Polsko o dva týdny později se uchýlil do Lvova, který však záhy padl do sovětských rukou. Protože nemohl najít ve Lvově stálé zaměstnání, rozhodl se odejít za manželčíným bratrem do Rumunska, kde se měl sejit s rodinou. Při pokusu o ilegální přechod sovětsko-rumunské hranice byl však ve vsi Popelniki, která ležela přímo u sovětsko-rumunských hranic, zadržen místními obyvateli a předán příslušníkům Kolomyjského pohraničního oddílu NKVD. Výslechy prodělal ve věznici v Kolomyji a Stanislavově. Dne 6. února 1940 bylo stanislavským vyšetřovatelem a podporučíkem státní bezpečnosti Burkaljovem vystaveno konečné obvinění proti Syltenovi. „*za pokus nelegálně překročit státní hranice ze SSSR do Rumunska*“. Sylten byl následně odvezen do vězení ve Vinnici a dne 29. června 1940 zde byl zvláštním tribunálem NKVD odsouzen k 5 letům nucených prací a odeslán do tábora poblíž železniční zastávky Kňož-Pogost v Republice Komi.¹⁴⁹

5. 2 Transport do táborů Gulagu

Již před samotným rozsudkem byli uvězněni uprchlíci několikrát přemístěni mezi jednotlivými věznicemi NKVD. Do prvních provizorních cel a internačních táborů směřovali ihned po zatčení, pak do vyšetřovacích věznic, jež mohli rovněž vystřídat několik. „*Každá cesta byla prudký skok do neznáma, odtržení od známých spoluvězňů z cely a známého uspořádání, ať bylo jakkoliv mizerné. Ještě horší bylo, že stěhování z vězení do tranzitního vězení, z tranzitního vězení do tábora a z jednoho tábora do druhého bylo fyzicky vyčerpávající a neskryvaně kruté. V jistém smyslu to byl ten nejnevysvětlitelnější aspekt života v Gulagu,*“ charakterizuje transporty vězňů v SSSR Anne Applebaum.¹⁵⁰

¹⁴⁸ LEVORA, Vladimír: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Uspořádala Zora Dvořáková, nakl. Josef Hříbal, Plzeň 1993, s. 81.

¹⁴⁹ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2927; srov. DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: Perzekuce československých Židů v Sovětském svazu za druhé světové války, in: *Historie – Otázky – Problémy*, 2013, č. 1, s. 113; k osudu Roberta Syltena blíže viz. DVOŘÁK, Jan: Příběh liknavého donašeče. Robert Sylten – spolupracovník StB v Izraeli, in: *Paměť a dějiny*, 2015, č. 4, s. 89–98.

¹⁵⁰ APPLEBAUM, Anne: *Gulag. Historie*. Beta-Dobrovský, Praha, 2004, s. 160.

Ve vyšetřovacích spisech uprchlíků kromě lístků určujících cíl transportu – místo výkonu trestu, další informace k transportům nenajdeme. Slova Anne Applebaum však potvrzují v memoárech i v rozhovorech nejen desítky pamětníků původem z Československa, ale i stovky dalších. Strastiplnému putování, které se odehrávalo pěšky, nákladními vozy, vlaky, loděmi i letadly, často ve vzpomínkách věnují zvláštní prostor. Kromě fyzických útrap, zpřetrhání narychlo vytvořených sociálních vazeb v celách, představoval transport i obrovskou psychologickou zátěž. Uprchlíci si během něj více než kdy jindy uvědomovali, že se ocitli v soukolí systému, který je nejen nepustí, ale odváží stále hlouběji do svého nitra, dál a dál od domova. K psychickému strádání přispěly i klimatické podmínky a proměna krajiny, umocňující nepochopitelný pocit zoufalství a bezmoci. I pouhé vyslovení místa výkonu trestu během vynesení rozsudku silně dolehlo na Jana Plovajka z Tuří Bystré, přestože měl za sebou již řadu měsíců strávených ve věznicích NKVD: *„Stáli jsme všichni nastoupeni na rozpáleném dvoře kláštera ve Starobělskou. Náhle slyším: Jan Plovajko – tři roky těžkého žaláře na dálném východě. [...] Za první republiky jsme ve škole dostávali brožuru Cizí kraje, jiné mravy, a tam se taky psalo o Sovětském svazu. Byly tam fotografie. Zmrzlý vagony ze Sibiře a z dálného východu. Popisovaly se tam mrazy a všechno možné. A teď, jak zazněl rozsudek, tři roky těžkého žaláře na Dálném východě. Byl to nejnižší trest, co tam padl, ale jak to četli, tak jsem cítil, jak mi jde mráz od nohou až nahoru. Vžil jsem se do toho, co bylo propagováno v tom časopise.“*¹⁵¹

Hojně se ve vzpomínkách k transportům vrací i Vladimír Levora, jehož první zkušenosti s přesuny mezi věznicemi byly popsány v předchozí kapitole. Vzhledem k tomu, že kromě letadla, zažil transportování všemi výše uvedenými prostředky, lze na jeho osudu názorně ilustrovat systém přesunu vězňů v režii NKVD.

Několik dní po rozsudku, který si Levora vyslechl v Poltavě, byl transportován směrem do místa výkonu trestu – Vorkutlagu na severovýchodě Ruska. Cestu z Poltavy popsal Levora následovně: *„Obklíčení střelci jsme byli noční tmou hnáni jako stádo na nádraží a tam jsme dostali příkaz zasednout na bobek. Po deseti jsme museli tryskem do vagónů, starším tam bylo pomoheno kopancem. Vlak byl věznice na kolejích. Vagony byly upraveny na cely s mřížemi, pletivem a pryčnami. Říkalo se jim ježovky, protože je vymyslel ministr vnitra Ježov, který se nakonec sám v takovém vagónu svezl, než byl sprovozen ze světa. Strava byla suchá. Čtyřicet*

¹⁵¹ Sbírka rozhovorů Paměť národa, rozhovor s Janem Plovajkem vedl 17. 1. 2007 Adam Hradílek.

*dekagramů chleba s plevami, pět dekagramů salámu, kostka cukru na muže a den. Lidé trpěli zácpou, ale na záchod se pouštělo jen ráno a večer a jen na pár minut. Kdo to nestihl, trápil se zase celý den nebo noc. Utrpení starých a nemocných lidí bylo nezměrné...*¹⁵²

Jak bylo v Sovětském svazu zvykem, odsouzence mezi věznicemi a tábory přemísťovali přes obrovské vzdálenosti nikoliv přímými spoji, ale systémem *etap* – transportů, který vedl přes přestupní věznice a tábory, tzv. *peresilky*. Jedna z nich se nacházela v Charkově, jímž projížděl i Levora: „...v charkovském vězení byla jen přestupní stanice a podle toho to tam taky vypadalo. Velké cely bez oken, jen u stropu větrák. Napresováni jsme byli tak, že se dalo jen stát nebo sedět. Strava se skládala ze zelné polévky a dávky chleba. Paradoxní bylo, že jsme měli jídelní misky a lžíce ze dřeva překrásně ornamentem malované a lakované. Prý to byly ruské vesnické talíře.“¹⁵³ V peresilkách mohl být vězeň držen několik dnů, ale i několik týdnů, než se nashromáždil dostatečný počet trestanců k vypravení vagonu jeho směrem. Tímto způsobem se postupně přibližovali k cíli. Zvláště do odlehlých končin SSSR, kde se ostatně nacházela většina táborů a kam byli uprchlíci z Podkarpatska umisťováni, mohl transport trvat i několik měsíců.

Z charkovské peresilky byl transportován i Jan Bohdan, který po útěku prošel věznicemi ve Stryji, Stanislavově a Nikolajevu: „Asi čtrnáct dní po rozsudku nás odvezli na stanici na nádraží a tam nás posadili do dobytčích vagonů. Bylo to v červenci. Horko, vagony rozpálený, plechový a nás bylo ve vagoně asi 30 lidí. Na jeden den nám dávali jednu konev vody – asi 15 litrů pro všechny dohromady, asi 300 nebo 400 gramů chleba pro každého a k tomu slanečky. Slanečky! Ted' horko, taková žízeň! Byli jsme tam vysvěčeni, protože to nebylo k vydržení. Byla tam jen malá zamřížovaná okýnka u stropu, tak vzduch tam pomalu žádný nepřišel. Tak nás vezli 26 dní.“¹⁵⁴

Levora byl až do Moskvy transportován ve vězeňských vagonech připojených k regulérním vlakovým soupravám.¹⁵⁵ Dále však již pokračoval v dobytčácích: „Pokračovali jsme vlakem dál přes Moskvu. Za ní byla naše vlaková souprava nahrazena obyčejnými dobytčáky s pryčnami a v rohu s oplechovanou dírou. Strava suchá a studená. Chleba se někdy drobil, jak byl ráno zmrzlý. Kus syrové ryby a vědro k tomu. [...] Jednou nám dali slanečky a

¹⁵² LEVORA, Vladimír: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Uspořádala Zora Dvořáková, nakl. Josef Hříbal, Plzeň 1993, s. 81.

¹⁵³ Tamtéž, s. 84.

¹⁵⁴ Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Janem Bohdanem vedl 8. 7. 2008 Adam Hradílek.

¹⁵⁵ Více k typům vězeňských souprav viz. APPLEBAUM, Anne: *Gulag. Historie*. Beta-Dobrovský, Praha, 2004, s. 162.

chleba ale žádnou vodu. Celý den jsme jeli bez vody. Lidé olizovali ojíněné šrouby uvnitř vagonu.¹⁵⁶ Vlakem se dostal až do stanice Kožva, kde v té době železnice končila. Na jejím pokračování směrem do Vokruty pracovaly desítky tisíc vězňů v desítkách táborů rozestých podél budované trati. Zdejší peresilka se od té v Charkově značně lišila: "Kolem nás se prostírala tajga [...] a na volných prostranstvích stály stany a hořely ohně, nad nimiž se v kotlích vařil oves. Každý ze stanů byl pro sto lidí, uvnitř stála kamínka a všude byl cítit kouř a smola. [...] Dostali jsme miskou ovesné kaše a čaj. Po dlouhé době první teplé jídlo. Přespali jsme na syrových prknech ve stanech, abychom druhého dne ráno vykročili na dlouhou cestu s neznámým koncem".¹⁵⁷ Následoval pěší transport po zamrzlé řece dále na sever. „ Celý náš konvoj pozůstával z jedněch saní vpředu, na kterých jeli střelci a z dalších saní za konvojem, kde rovněž jeli střelci a vezl se proviant. [...] Ze začátku jsme přespávali v eskymáckých osadách, ležících na vyšším břehu. [...] Osady na březích zmizely úplně. Šli jsme nekonečnou plání a pustinou, denně kolem 40 kilometrů. Ve strmém břehu byla vždy po určitých kilometrech vyhloubena jeskyně, výjimečně někdy vydřevěná jako důlní štola a zvenku označená vysokým kůlem – stožárem s rudou vlajkou. Tam jsme nocovali, jak kdo docházel, jak měl sílu.“¹⁵⁸

Podobně jako pobyt ve vyšetřovacích věznicích se i transport podepsal na zdraví vězňů ještě před tím, než vůbec dorazili do místa výkonu trestu: „Bílý sníh a nízké slunce udělali své. Kůže nám praskala, oční víčka napuchla, zanítla se a ztrácel jsem zrak. [...] V obličejí jsem byl opuchlý jako Mexičan. Oči otekly, že jsem stěží mohl otevřít víčka. Navíc jsem měl v zorném poli hluchá šedivá místa. Slezly mně všechny chlupy na těle. Prohlížela nás báryšňa (ošetřovatelka v jednom z přestupních lágrů – pozn.) v bílém plášti a já dostal velkou šampriľu rybího tuku. Dostával jsem ho pak pravidelně, což mělo za následek, že jsem zase normálně viděl.“¹⁵⁹

Když roztály ledy, byl Levora dál transportován lodí: „Po naložení nákladních lodí došlo na živý náklad. Nacpali nás po stovkách do podpalubí velkých vlečných člunů. Pluli jsme dál a dál na sever. [...] Podpalubí mělo dvě patra. Dole se umístili většinou poltičtí, tedy vysídlení, Poláci, lidé z pobaltských států, z Besarábie, z Podkarpatské Rusi, ale i domácí političtí, kterým přezdívali „kontra“. Horní palubu obsadila galérka, staří lágerní vlci a jiná svoloč. Vpadali do

¹⁵⁶ LEVORA, Vladimír: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Uspořádala Zora Dvořáková, nakl. Josef Hříbal, Plzeň 1993, s. 84.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 85.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 86–87.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 88.

našeho podpalubí a pokoušeli se terorizovat, protože vůči politickým je vše dovoleno. Poláci však vybudovali jakousi domobranu“.¹⁶⁰ Po řece Pečora, Use a Vorkutě se dostal až do stejnojmenné osady, která byla centrem táborového komplexu Vorkutlagu, kde si měl odpykat svůj trest.

Lodě se používaly k přesunu vězňů nejen po řekách, ale i po mořích do míst, kam nevedla železnice ani silnice. Transportní tepnou lágrů v Republice Komi na severu Ruska byla především řeka Pečora. Vězni se k ní dostávali buď jako Levora z jihu od Kotlasu, kam vedla železnice, anebo ze severu z ústí Pečory do Barentsova moře, kam připlouvali námořní lodí z Archangelsku, do kterého přijížděli vlakem stejnou trasou jako zmíněný Bohdan.

Severní cestou se do Pečorlagu dostal například i Luťanský, jenž v knize *Pečorlag, Útěk do ráje* vzpomíná na nalodění v Archangelsku těmito slovy: „Konečně jsem ucítil, že stojím na podlaze, a na chvíli jsem se zastavil, ale další do mě strčil a musel jsem pokračovat dál. V lodi je tma, a než si oči zvyknou, stojíme napěchováni jeden vedle druhého. Nikdo neví, co se bude dít dál. Ohromná loď se proměnila v úl lidských bytostí, oddevzdaně čekající na svůj další osud. [...] Vnitřek lodi byl plný paland, jak po obou stranách, tak uprostřed. Byly stlučené z prken i z kulatiny ve třech patrech nad sebou. [...] Na tyhle palandy nás napěchovali jeden vedle druhého. Kdo dostal místo v regálu, už nesměl dolů. [...] Museli jsme ležet nebo sedět, ale byli tu vězni, kteří patrně jezdili s touto lodí celé léto. Byli něco jako pomocníci nebo obsluha a ti nám nosili z paluby chleba, někdy vodu a rozdělovali podle brigád. Tihle trestanci byli odsouzeni za menší přestupky.¹⁶¹

Stejně jako Levora i Luťanský ve své knize vzpomíná, jak se společně s dalšími cizinci ze Západu stal během transportu předmětem zájmu kriminálních živlů, s nimiž je promíchali v přestupních táborech. I když se majetek uprchlíků ztenčil na minimum v důsledku plateb převaděčům na hranici, konfiskací po osobních prohlídkách ze strany NKVD, respektive jeho výměn za jídlo a další výhody ve vyšetřovacích věznicích, stále měli nesrovnatelně kvalitnější oblečení, obuv a zbytek osobních věcí, než kriminálníci ze Sovětského svazu. Ti se proto snažili formou rozličných podvodů, násilí a krádeží, jim tyto věci odcizit, anebo naopak nabízeli ochranu zaplacenou tímto majetkem. Poprvé tak věznění uprchlíci zakusili permanentní nejistotu pramenící z ustavičné snahy okrást je o drobné, ale cenné osobní věci (lžící, misku, kus oblečení)

¹⁶⁰ LEVORA, Vladimír: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Uspořádala Zora Dvořáková, nakl. Josef Hříbal, Plzeň 1993, s. 91.

¹⁶¹ LUŤANSKÝ, Štěpán: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939–1942)*. Argo, Praha 1999, s. 106.

případně o přiděl potravy. A to ve dne i v noci: „*Neustálé houpání lodi a začínající mořská nemoc donutili každého, aby se natáhl. Někdo usnul, a tím dal příležitost smečkám zlodějů všech kalibrů k činu. Věci, které trestanci nosili sebou a neměli je na sobě, si zpravidla dávali pod hlavu v domnění, že odtud je nikdo neukradne. Omyl! Nepočítali jsme s drzostí zdejších zlodějů a s jejich dlouhou praxí či důvtipem.*“¹⁶²

Luťanský plul přes Bílé a Barentsovo moře kolem ostrovů Nové země až k ústí Pečory. Zde v blízkosti nejsevernější osady Narjan-Mar se nacházel další z tranzitních táborů stejného jména. Úlevu od mořské nemoci, která po cestě severním oceánem stihla snad každého uprchlíka ze střední Evropy, si vězni dlouho neužili. Opět byli naloženi společně se zásobami na menší říční loď a proti proudu Pečory pluli vstříc desítkám táborů Pečorlagu rozestých podél řeky o několik set kilometrů níže na jihu. Nemoci, temné nevětrané podpalubí, k pití voda z řeky, nedostatečná strava a útoky kriminálních vězňů, si po několikadenní cestě vybíraly svou daň. Luťanský byl svědkem úmrtí několika krajanů, jejichž mrtvá těla cestou zahrabávali na břehu řeky. Po přistání u osady Pečora je opět umístili do tranzitního tábora – peresilky a rozdělili do skupin určených pro jednotlivé táborové kolonie. Luťanský byl společně s dalšími stovkami osob určen do kolonie č. 38. „*Každý byl zklamán, pokud věřil náčelníkovi, že zde najde baráky, vodu a kuchyň. Nezklamal se ten, kdo ničemu takovému nevěřil. Tam, kde měla být kolonie č. 38, je jen velká louka uprostřed tajgy. O té louce vedení vědělo a vybralo ji pro postavení nového tábora,*“¹⁶³ popsal Luťanský příjezd do místa určení.

Z Archangelsku pokračoval lodí i Bohdan, ovšem opačným směrem než Luťanský: „*Když nás vyložili v Archangelsku, bylo tam na nule (smích). Tam už byla nula! [...] udělali jsme šestistup a pěšky šli až k přístavu u Bílého moře. Tam jsme přespali v lese. Následně nás asi 350 posadili do nákladních lodí a převezli do Bělomorska. Odtud jsme šli zase pěšky přes tajgu. Přišli jsme na určité místo, kde stála velká dřevěná bouda na nářadí a nic jiného tam nebylo. Strážný, co nás přived, prohlásil: „Kolona nóměr adín. Zděs budětě žit' i rabotat'.*“¹⁶⁴

Transport lodí čekal i vězně odsouzené do vzdálenějších krajů v Sovětském svazu – do Norilsku či na Kolymu. Odsouzenci do těchto míst, jako například Jan Plovajko a Václav Djačuk, měli nejprve společnou cestu po Transsibiřské magistrále přes Moskvu, Perm, Omsk,

¹⁶² LUŤANSKÝ, Štěpán: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939–1942)*. Argo, Praha 1999, s. 109.

¹⁶³ Tamtéž, s. 126.

¹⁶⁴ Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Janem Bohdanem vedl 8. 7. 2008 Adam Hradilek.

Novosibirsk až do Krasnojarsku, kde se nacházel největší tranzitní tábor v SSSR. „... za jízdy ti strážný běhali po vagónech nahoře a kladívkama dřevěnýma bouchali na ty vagóny a zjišťovali, víte, jestli není porušený. Jestli nechtějí ty lidi utéct. A teď vyfasovali jste ten chleba a dávali vám tu takovou drobnou, oni říkali soljotky, ty ryby a tak dál. To bylo dost slasný. A teď vody nebylo, tak když pršelo, tak lidi z těch konzerv, ty plechovky, tak skrz to okno tam mřížovaný, dávali to ven, aby měli vodu. No někdy to, ale to asi ze srandy ti vojáci stříleli, víte, aby jako poplašili, aby to lidi nedělali,¹⁶⁵ vzpomínal po letech Plovajko na desetidenní cestu do Krasnojarsku. V místním tranzitním táboře, kde zůstal několik týdnů, musel chodit pracovat – překládal zboží z vlaků na lodě a naopak. „Alespoň jste tam mohl sehnat chleba apod. Takže to byla už výhoda. Ale tam už jsme byli spolu se zloději – žulíkama. Tam než jste prošel 10 metrů, tak jste byl okraden. [...] Například jsem měl pěkný kapesník v kapsičce. Oni udělali náhle tlačení a já koukám, že kapesník je pryč.¹⁶⁶

Stejně jako ostatní vězni určený jako otrocká síla pro Norillag i Jan Plovajko pokračoval z Krasnojarsku lodí po Jeniseji do Dudinky. „Tam už byli ty zloději, vrahové a tak dál. [...] člověk ráno vstal a říká, člověče, představ si, tam byl zavražděn ten a ten chlapík nebo okradli toho a toho. NKVD to samozřejmě vyšetřoval a vraha chytili. Vůbec si s ním nehráli. Postavili, vodstřelili a hodili do vody.¹⁶⁷ V Dudince vězně naložili na otevřené železniční vagony a odvezli do sto kilometrů vzdáleného Norilska, centra Norillagu.

Václav Djačuk z Krasnojarsku pokračoval po Transsibiřské magistrále až do konečné stanice ve Vladivostoku. Zde byl společně s ostatními naložen na loď a transportován do Magadanu. Když loď proplouvala mezi ostrovy Sachalin a Hokkaidó, byl svědkem zoufalé akce zajatých polských vojáků, kteří vyskákali z lodi s cílem doplat do Japonska. Po příjezdu do Magadanu byl nejprve umístěn do tranzitního tábora Sevvostlagu, odkud chodil pracovat na stavbu letiště. Poté byl určen k transportu do konečné destinace, sedm set kilometrů vzdáleného tábora „Udarnik“, kam byl převezen nákladním vozem.¹⁶⁸

O brutálním cynismu Sovětů svědčí skutečnost, že část lodí, které dopravovaly vězně do odlehlých končin severního Ruska či severovýchodní Sibiře byla získána darem od Spojenců v průběhu II. světové války. Spojené státy Sovětům v době války rovněž poskytovaly zdarma

¹⁶⁵ Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Janem Plovajkem vedl 12. 8. 2008 Adam Hradilek.

¹⁶⁶ Tamtéž.

¹⁶⁷ Tamtéž.

¹⁶⁸ Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Vasilem Djačukem vedl 20. 1. 2011 Adam Hradilek.

servis těchto lodí v amerických docích. Nevědomky se tak podílely na zásobování pracovních táborů novodobými otroky.¹⁶⁹

5. 4 V táborech Gulagu

V roce 1939 poprvé v desetileté historii Gulagu překročil počet trestanců ve všech táborech a věznicích systému jeden milion osob, což oproti předchozímu roku představovalo nárůst téměř o čtvrtinu.¹⁷⁰ Jak již bylo řečeno, tento skokový nárůst souvisel s novými industriálními projekty, s celkovou mobilizací hospodářství a zbrojního průmyslu v očekávání vojenského konfliktu i v souladu se Stalinovou expanzivní politikou. Druhým faktorem nárůstu počtu vězňů Gulagu byla okupace východoevropských států nacistickým Německem a Sovětským svazem a s ní související vlna represí a uprchlíků. Jen na území západní Ukrajiny a Běloruska bylo od září 1939 do června 1941 pozatýkáno NKVD přes sto tisíc osob. Další lidé byli pozatýkáni v Pobaltí či v Moldávii. 370 000 osob na tomto území spadlo do kategorie „nespolehlivých elementů“ a byly deportovány do vyhnanství ve vzdálených oblastech SSSR.¹⁷¹

Hospodářská mobilizace Sovětského svazu a Gulagu, který měl být jeho motorem, vyžadovala novou pracovní sílu. Lidový komisař NKVD Lavrentij Berja ji našel jak v uprchlících a nepřátelských osobách pozatýkánych na nově anketovaném území, tak i ve věznicích. V listopadu 1940 podepsal Berja rozkaz, kterým bylo odesláno na nucenou práci do táborů 120 000 vězňů. O dva měsíce později je následovalo dalších 170 000.¹⁷²

Nedostatek pracovních sil byl řešen nejen využitím vězňů a uprchlíků, ale i rozšířením pracovní doby. V červenci 1940 byla v Gulagu zavedena jedenáctihodinová pracovní denní doba (oproti dosavadní desetihodinové) a pouhé tři volné dny v měsíci.¹⁷³ Obrovské stavební a industriální projekty pod vedením NKVD rovněž vyžadovaly přemísťování velkého počtu vězňů.

¹⁶⁹ Detailněji in: BOLLINGER, Martin: *Stalin's Slave Ships: Kolyma, the Gulag Fleet, and the Role of the West*. Naval Institute Press, Annapolis 2008.

¹⁷⁰ V roce 1938 se jednalo o počet 996 367 vězňů, o rok později to bylo již 1 317 195; viz *Statistika, sostav i dviženije zaključennykh* in: Fond Aleksandra N. Jakovleva, www.alexanderyakovlev.org, podle stavu ke dni 1. 7. 2017.

¹⁷¹ CHLEVŇUK, V. Oleg: *Historie gulagu: od kolektivizace do „velkého teroru“*. BB art, Praha 2008, s. 287.

¹⁷² Tamtéž, s. 296.

¹⁷³ Tamtéž, s. 297.

Utrpení spojené s transporty tak pro vězně neskončilo příjezdem do tábora. V roce 1940 bylo přemístěno mezi jednotlivými tábory 563 000 osob oproti 347 000 v roce 1939.¹⁷⁴

Překotná mobilizace znamenala i zhoršení životních podmínek vězňů počínaje primitivním ubytováním a konče nedostatečnou stravou v důsledku přetížení zásobovacích spojů. Mezi táborové komplexy, jež se potýkaly s velkými problémy v logistice, patřil i Severopečorský tábor, kam nejčastěji směřovali odsouzení utečenci z Podkarpatska. „*I relativně zdraví vězňové, kteří do Severopečorského tábora dorazili, buď umírali, nebo se rychle měnili v invalidy. Výstavba této magistrály může posloužit za příklad naprosto nemilosrdného vykořisťování uvězněných. V důsledku úmorné a vysilující práce, trvající 10 i 12 hodin denně, konané v extrémních klimatických podmínkách, za sedm měsíců existence tábora k 1. Lednu 1941 zemřelo 3586 osob.*“¹⁷⁵

Do těchto podmínek přijel mezi stovkami Podkarpatorusínů i Štěpán Luťanský. Jak bylo popsáno výše, z transportu byl odveden na louku, na které si měli nejprve vybudovat tábor č. 38 a následně připravit podloží pro budovanou železnici. Jakmile však byli po několika měsících hotovi, situace se opakovala. Několik set vězňů se sbalilo a opět vydalo na pěší pochod tajgou: „*Šťastně jsme dorazili na nějakou velikou louku. Uprostřed ní vidíme zatlučený kolík a na něm dřevěnou tabuli, na níž je neumělým písmem napsáno: Kolonie číslo 47*“¹⁷⁶ Zde opět začali „na zelené louce“ stavět základ pro železniční dráhu: „*Proto jsme vykáceli stromy, odstranili pařezy a kmeny a odvezli humus a drť tak dokonale, že by zde bylo možné rovnou orat a zasít. Kolem toho základu jsme položili z kulatin cestu pro auta, která sem budou vozit materiál. Po nás přijdou jiní, ti už budou stavět svršek tratě, pokládat koleje, budovat kanály, můstky, propusti a mosty.*“¹⁷⁷

Obdobnou zkušenost měl i Jan Bohdan v tisíc kilometrů vzdáleném Bělbalťlagu u Bílého moře, který představoval pouze louku a kůlnu na nářadí: „*Nic tam nebylo. Sami jsme museli ty stromy pokácet, sami si stavět baráky a všechno. Mezitím jsme spali u velkých ohňů, které jsme si rozdělali. No, spali..., jak můžete spát u toho ohně? A ráno do práce. Trvalo nám 14 dní, než jsme postavili dva dlouhé baráky, každý asi pro 150 lidí.*“¹⁷⁸ Po vybudování tábora začali vězni

¹⁷⁴ CHLEVŇUK, V. Oleg: *Historie gulagu: od kolektivizace do „velkého teroru“*. BB art, Praha 2008, s. 303.

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 304.

¹⁷⁶ LUŤANSKÝ, Štěpán: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939–1942)*. Argo, Praha 1999, s. 133.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 135.

¹⁷⁸ Sběrka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Janem Bohdanem vedl 8. 7. 2008 Adam Hradílek.

budovat úsek železniční trati z Bělomorska do Oněgy. I zde byl Bohdan svědkem úmrtí řady lidí v důsledku nedostatečné stravy, nemoci a vyčerpání. Bohdan sám přežil jen díky zdravotní sestře, která jej již zcela vyčerpaného načas uvolnila z práce.

Vladimír Levora byl ve Vorkutlugu umístěn do lagpunktu č. 2. Brzy poznal, že táborovou hierarchii neurčuje jinak všemocný NKVD, ale organizovaní a brutální kriminální vězni, kteří terorizovali ty politické již během transportu. Výměnou za udržování pořádku v táboře ale i drobné dary a úsluhy jim dozorcí přenechávali jisté organizační funkce a určitou svobodu v ovládání ostatních: *Po lágru chodili brigadýři s holemi a dávali dohromady party na odklizení sněhu. Tito brigadýři pozůstávali výhradně z kriminálních živlů; mohli každému určit práci i zmlátit ho holí. Rozdělovali a určovali dávky potravy i místo na spaní. Každý měl pod sebou deset až dvacet lidí. Nad nimi vévodili „narjádčiky“, rovněž kriminálníci, a každý měl pod sebou několik brigadýřů. Protekce, korupce, šikanování, bezohledná surovost, vydírání a sadismus s primitivismem tu měli nejlepší živnou půdu.¹⁷⁹ [...] V lágru je mimo oficiálního velitele ještě utajený šéf, neboť lágerní mafie je nezničitelná a tvrdě a nekompromisně se řídí zákony podsvětí. Ráno se občas našla mrtvola posazená u baráku. Tomu se říkalo „sergera“, což na Kavkaze označovalo krevní mstu a znamenalo to, že nebožtík v lágru selhal, musel zaplatit. Vzájemně se poznávali podle tetování. Tato galerka terorizovala všechny politické a vlastně celý lágr.¹⁸⁰ Každý slušnější flek, skýtající naději na přežití byl obsazen někým z party podvodníků a galerky. Prádelna, kuchyně, sklady, služba v baráku, která se stará o vodu a uhlí na topení, holič, služba v koupelně, ševcovská dílna, truhlářská dílna, sanitáři, lapiduchové i funebráci – to vše byly fleky, kde se dalo přežít. Žid – to slovo byla urážka; muselo se říkat Jevrej. Protože v lágru zaujímali největší švindlfelky, nikdo je neměl rád, ale každý jim nějak podlézal.“¹⁸¹*

Zkušenosti s kriminálníky okrádajícími ostatní vězně měl i Vasil Maksimišinsec. Přestože byl zařazen do transportu do Sevvostlugu na Kolymě, trest si nakonec odpykával v jednom z táborů Vjatlugu ve středním Rusku: *„Život v táboře byl peklo. Jako příklad bych jen rád uvedl, že za své nemoci jsem v noci držel chléb pod paží, aby mi nebyl ukraden. Nestalo-li se tak, byl chléb ráno zpola ožrán krysami, ačkoliv jsem jej pod paží pevně tiskl. Když jsme si chodili pro chléb, museli dva muži nésti chléb pro 80 mužů, nakrájený na porce. Tito dva muži byli provázeni čtyřmi muži*

¹⁷⁹ LEVORA, Vladimír: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Uspořádala Zora Dvořáková, nakl. Josef Hříbal, Plzeň 1993, s. 89.

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 94.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 96.

*stráž, aby nikdo chléb nerozkradl. Přesto se však stávalo, že takovéto transporty byly přepadeny jinými trestanci. Lístky na jídlo jsme nemohli dát do kapsy, poněvadž by nám byly bývaly ukradeny. Schovávali jsme je proto večer, než jsme šli spát, pod opasek. Ale ani tam nebyly lístky jisty před zloději. Když jsme ráno hlásili ztrátu, stráž nám řekla, že nemáme v noci spát, nýbrž bdít.*¹⁸²

Důležitým faktorem pro postavení v táboře a přežití byla schopnost obstát v zápase nejen s kriminálním vězni, ale i s ostatními o místo na spaní co nejbližší u kamen, o vyšší přiděl, výhodné pracovní zařazení, místo na marodce, atd. Sám toho vězeň však mnoho nezmohl. Z výpovědí pamětníků je patrné, že podstatnou roli v úspěšném zvládnutí pobytu v táboře hráli přátelé, zejména z řad krajanů. Spolupráce s ostatními znamenala nejen například výpomoc s plněním pracovní normy v případě nemoci či ochranu před kriminálníky, ale i psychologickou vzpruhu. Zejména Poláci, Finové, Lotyšů, Estonci a Židé, dokázali v lágrech držet pospolu a navzájem si pomáhat. Pomoc přítele měla zásadní význam i pro Plovajka: *„Co mi pomohlo v přežití v tom koncentráku, gulagu, v tom Norilsku? Já měl kamaráda, který se jmenoval Malinič. Byl z Orichovic u Užhorodu. Tenhle chlap spal vedle mě. Jednou mi povídá: ‚Ty, poslouchej. Nemáš hlad?‘ Já říkám: ‚To víš že mám!‘ A on víte... vytáhl rybu. Ježišmaria! A už jsem neměl hlad. Druhý den taky. Byly marinovaný a daly se jíst syrový. Já mu říkám: ‚Odkud to máš, člověče?‘ On: ‚Z kuchyně NKVD.‘ Představte si! Neřekl mi jak, ale vždy se tam v noci přes stráž a osvětlení dostal a přinesl rybu.*¹⁸³

Další výhodou byla speciální dovednost či profese, kterou bylo možné uplatnit v táboře. Tradičně se velké účtě těšili lékaři, ale i studenti medicíny, kteří získávali pozice táborových lékařů či ošetřovatelů. Ale znalci cizích jazyků, účetní, hudebníci, automechanici a další, se mohli hodit táborovému vedení k výpomoci s chodem tábora či krátkodobým úkolem, který však znamenal vytržení z monotónní dřiny a umožnil vězni nabrat sílu. Například Levora měl štěstí v tom, že se mu podařilo uplatnit studium výtvarného umění: *„Po několika dnech dřiny s tundrou, přišel na naše pracoviště chlapík v uniformě a sháněl „chudóžníka“ (malíře). Poláci mě vystrčili dopředu, protože věděli, že jsem studoval na akademii. [...] Tak jsem se stal lágerním prominentem, aniž bych to věděl. Pracoviště jsem měl v kanceláři kulturně výchovného střediska [...] nespál jsem s ostatními, ale měl jsem v baráku oddělenou místnůstku. Také jsem vyfasoval*

¹⁸² ROLAND, H. (pseudonym): *Váleční zajatci vypovídají*. Orbis, Praha 1943, s. 19.

¹⁸³ Sbírka rozhovorů Paměť národa, rozhovor s Janem Plovajkem vedl 17. 1. 2007 Adam Hradílek.

*nový vatový oblek, prádlo, klobouk se sítí proti komárům, deku a dokonce i prostěradlo a podhlavník. [...] Celá moje práce pozůstávala ze zhotovení nástěnných novin s kresbami a karikaturami a z psaní hesel a různých nápisů*¹⁸⁴.“ Kromě odměn za zdařené portréty Lenina a Stalina mu profese táborového umělce přinesla i další zakázky, za které byl placen rybami, máslem, sýrem, cukrem i tabákem.

Lepší práce umožnila přežít i Bohdanovi, který byl v březnu 1941 transportován z Bělbalťlugu do tábora v Kotlasu. Zde získal práci v místním sovchozu, kde díky produkci potravin a mírnějším pracovním podmínkám tolik nestrádal.¹⁸⁵

Produkci potravin se v lágru věnoval i student práv a komunistický aktivista z Užhorodu Karel Vaš. Po odsouzení v Poltavě byl v únoru 1941 transportován do zemědělského pracovního tábora tzv. selchozlagu¹⁸⁶ Kedrovij Šor. Přestože se nacházel několik desítek kilometrů jižně od Pečory – centra Pečorlagu, spadl pod Intinlag. Hlavním úkolem tamních několika tisíc vězňů byla produkce potravin (zvláště masa a zeleniny) pro severněji položené tábory Intinlagu, kde nebyly vhodné podmínky pro zemědělskou produkci. Vaš zde přistoupil i na další možnou strategii, která vězni umožňovala lepší život v táboře a zvyšovala možnost přežití – donášení na spoluvězně. Zatímco mnohým vězňům zkušenost lágru nahlodal víru v Sovětský svaz, pro Karla Vaše se tábor stal místem, kde navázal spolupráci s NKVD, k níž se sám později přiznal: „*Ani v izolaci v SSSR jsem nepřestal být komunistou, nejenom, že jsem smýšlel jako komunista, ale i činy dokázal, že jím jsem. I v izolaci jsem projevoval svoji lásku k SSSR tím, že jsem pomáhal sovětským bezp. orgánům odhalovat nepřátelské elementy, protistátní zločince*“.¹⁸⁷

Ten kdo nezvládal lágrový řád, přišel o přátele v důsledku přesunu do jiného tábora, byl nemocný, neplnil normy a tím pádem neměl nárok na plnou denní dávku stravy, apod., se mohl brzy propadnout na nejnižší stupeň táborové hierarchie: „*Kdo neplnil, dostal menší přiděl potravin. Protože při menším přidělu nemohl už vůbec plnit, dostal trestní dávku potravin. Potom už nesplnil nikdy, pak už jen následovala smrt. Těm, kteří byli na trestní dávce, se říkalo ogoňky,*

¹⁸⁴ LEVORA, Vladimír: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Uspořádala Zora Dvořáková, nakl. Josef Hříbal, Plzeň 1993, s. 94.

¹⁸⁵ Viz autobiografický portrét pamětníka a ukázka z rozhovoru: <https://www.ustrcr.cz/uvod/vzdelavaci-projekt-pamet-a-dejiny-totalitnich-rezimu/pametnici-sovetskych-pracovnich-taboru/pametnici-sovetskych-pracovnich-taboru-jan-bohdan/>, podle stavu ke dni 1. 7. 2017.

¹⁸⁶ Zkratka ruského názvu selskochozjastvennyj lager, česky zemědělský tábor.

¹⁸⁷ HANZLÍK, František – POSPÍŠIL, Jan – POSPÍŠIL, Jaroslav: *Sluha dvou pánů*. Líba, Vizovice 1999, s. 339.

protože již dohořivali. Takhle zahynulo mnoho Rusínů, i když to původně byli zdatní chlapi. [...] Někteří dochodágové a ogoňkové, kteří hlady dohořivali, číhali s prkýnkem pobitým hřebíky u latrín na krysy, jiní pili z hladu silný slaný roztok, aby otekli a nafoukli se jak balón. Stejně umřeli, ale pocit hladu prý při tom neměli.“¹⁸⁸

Díky nepříznivým klimatickým podmínkám, tělesnému vyčerpání, zraněním, hmyzu, nedostatečné výživě, si nemoci mezi vězni vybíraly krutou daň. Mezi nejčastější onemocnění patřily avitaminózy – kurděje a pelagra, průjmová onemocnění a tuberkulóza. V úmrtních oznámeních vězňů najdeme často uvedenou příčinu smrti „zástavu srdce“. Bez řádné lékařské péče a léků (většinou se v táborech léčilo odvarem z jehličí) tak byli vězni odkázáni pouze sami na sebe a na odolnost vlastního organismu. „*Nejděle se bránili těmto chorobám zdejší lidé, Rusové a my z Podkarpatské Rusi. My doma hladověli a trpěli nedostatkem, ale ne takovým jako zde. Ale byli jsme jaksi odolnější vůči chladu a hladu,*“ vzpomíná Levora.¹⁸⁹ Jeho slova potvrzuje i Plovajko, který na otázku, co mu umožnilo útrapy Gulagu přežít, odpověděl: „*Já byl sportovec. Běhal jsem, hrál fotbal, cvičil jsem. Doma jsme měli hospodářství, tak jsem makal a byl otužilej, takže jsem to vydržel.*“¹⁹⁰

Ne všichni však měli takové štěstí. Právě období let 1941–1942 patří v historii Gulagu k jednomu z nejhorších, co se úmrtnosti vězňů týče. Například jen v lednu 1942 dosáhla úmrtnost v řadě táborů 13 %. Celkem v roce 1942 zemřelo 25 % z celkového počtu vězňů.¹⁹¹

Například Čech Rudolf Kolek z Užhorodu zemřel v oddělení Věrchižemlugu 25. března 1942. František Punda, který do SSSR uprchl přes Podkarpatsko z protektorátu před pronásledování Gestapem, zemřel v Usollagu 12. srpna 1942 na pelagru.¹⁹² Pekař a člen KSČ Bernard Levy ze Slovenska zemřel 28. dubna 1943 na dyzentérii. V Kotlasu se dožil konce války klenotník Vladislav Grünbaum, jeden ze skupiny 18 rumunských Židů násilně vyvezených maďarskými četníky přes území Podkarpatské Rusi do SSSR. Avšak 24. prosince 1945 zde zemřel. Z dochované lágrové dokumentace je zřejmé, že útrapy Gulagu nepřežili minimálně další

¹⁸⁸ LEVORA, Vladimír: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Uspořádala Zora Dvořáková, nakl. Josef Hříbal, Plzeň 1993, s. 97.

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 154.

¹⁹⁰ Sběrka rozhovorů Paměť národa, rozhovor s Janem Plovajkem vedl 17. 1. 2007 Adam Hradílek.

¹⁹¹ BORÁK, Mečislav: *České stopy v Gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu*. Slezské zemské muzeum, Opava 2003, s. 81.

¹⁹² GDA SBU Žitomír, sv. č. P-13377.

čtyři uprchlíci z jeho skupiny, kteří zemřeli v Kargopolagu v Archangelské oblasti: řidič Ferdinand Schwarz 21. dubna 1943 v táborové nemocnici na plicní tuberkulózu, obchodník Vladislav Schwarz 29. října 1944, dělník a člen Hašomer Hacair Andrej Axelrod 12. prosince 1944 na zástavu srdeční činnosti a 7. února 1945 na tuberkulózu a totální vyčerpání obchodník Ladislav Weiss.¹⁹³ V Kargopolagu zemřel 8. března 1943 i Herman Perl. Jaký byl další osud manželky Simy, která byla společně se sestrou Fajgou deportována do Siblagu, se z probádaných spisů nedovíme.¹⁹⁴

5. 4 Dezertéři z pomocných pracovních jednotek maďarské armády a váleční zajatci v táborech GUPVI

Samostatnou skupinu obyvatel předválečné Podkarpatské Rusi, kteří se v období II. světové války ocitli na území SSSR, tvoří zběhové z maďarského vojska. Vojenská služba byla povinná pro všechny muže na anektovaných územích, jak pro Maďary a Rusíny, tak i pro Židy. Podstatný rozdíl byl však v její formě. Zpočátku všichni sloužili v pravidelných jednotkách se zbraní v ruce, pouze nezpůsobilí, bez ohledu na etnický původ, měli být zařazeni do pomocných pracovních jednotek, zřízených na základě zákona č. 11 z 11. března 1939 a dekretu 5070/1939 z 12. května 1939. S narůstajícími restriktivními opatřeními vůči Židům se začalo měnit i jejich postavení v armádě. Na podzim 1939 přestali být povyšováni do důstojnického stavu. Během všeobecné mobilizace 25. května 1940 mohli ještě někteří odborníci sloužit v pravidelných jednotkách, avšak stále větší počet jich byl odeslán do čistě židovských pracovních jednotek, jichž k červnu 1940 existovalo na šedesát. Po druhé vídeňské arbitráži v srpnu 1940 už byli všichni židovští rekruti automaticky zařazováni do pracovních jednotek, výjimku opět tvořili odborníci (zejména lékaři, inženýři, řidiči, atd.). K definitivnímu zákazu služby Židů v regulérních vojenských jednotkách došlo o rok později. V srpnu 1941 vstoupil v platnost dekret č. 27 300, na jehož základě byli židovští důstojníci zbaveni všech hodností a všichni zbývající vojáci židovského původu přesunuti do pracovních jednotek.¹⁹⁵ Dle předních odborníků zkoumajících téma maďarských pracovních jednotek je počet Židů v nich sloužících odhadován

¹⁹³ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2389.

¹⁹⁴ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4055.

¹⁹⁵ ROZZET, Robert: *Conscripted Slaves. Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 48.

okolo 100 tisíc.¹⁹⁶ Přibližně polovina z nich byla po útoku nacistického Německa a jeho spojenců na Sovětský svaz převelena na frontu, zbytek byl využíván k otrocké práci na území Maďarska. Se vzrůstajícími projevy antisemitismu se také zhoršovaly podmínky v pracovních jednotkách. Kromě těžké práce například na stavbách silnic, železnic či mostů, byly po propuknutí války se Sovětským svazem pracovní jednotky nasazovány na odklizení min a nevybuchlé munice, budování či odstraňování zákopů a opevnění na frontové linii, kde docházelo k těžkým ztrátám. Obrovské ztráty těchto jednotek byly umocňovány nedostatečnými přiděly stravy, odpíráním lékařského ošetření a krutým zacházením. Z výpovědí přeživších pamětníků je zřejmé, že chování maďarských velitelů a dozorců k Židům nasazeným v pracovních jednotkách bylo až na pár světlých výjimek nelidské a v mnoha ohledech se podobalo jednání v nacistických koncentračních táborech. Například velitelé jednotlivých jednotek soutěžili, kdo zabije více Židů, neschopní práce byli ubíjeni k smrti či zastřeleni, útky se trestaly hromadnými popravami, v jednom případě byly stovky členů pracovní jednotky nakažených tyfem nahnáni do stodoly a zaživa upáleni.¹⁹⁷ Je velice obtížné zrekonstruovat konečný počet obětí systému pracovních jednotek, dílčí statistiky nám však mohou poskytnout rozsah tragédie. Z celkového počtu cca 40 000 osob převážně židovského původu a nasazených na východní frontě v pracovních jednotkách zemřelo 80% z nich v důsledku útrap, válečných operací či v zajetí.¹⁹⁸ Právě sovětské zajetí, do něhož se dobrovolně uchylovali tisíce nuceně nasazených Židů s vidinou záchrany a vlídného přijetí ze strany Sovětů, dokonalo dílo zkázy pracovních jednotek. Sověti většinou nerozlišovali nuceně nasazené pracovníky pomocných jednotek židovského původu od členů pravidelné armády. Přeběhlíci tak byli vystaveni stejně nelítostnému zacházení jako jejich trýznitelé z řad maďarských, případně německých vojáků. Nezřídka byli krátce po pádu do zajetí postříleni s ostatními zajatci, eventuálně byli odesláni do zajateckých táborů, kde do konce války v důsledku hladu, nemocí a násilí přežila pouhá čtvrtina zajatců.¹⁹⁹

¹⁹⁶ Kromě Židů byly do pracovních jednotek umístěovány i desetitisíce „politicky nespolehlivých“ osob a příslušníků národnostních menšin - Rumunů, Srbů, Chorvatů a Rusínů.

¹⁹⁷ ROZZET, Robert: *Conscripted Slaves. Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 161.

¹⁹⁸ Tamtéž, s. 62.

¹⁹⁹ ROZZET, Robert: *Conscripted Slaves: Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during World War II*, Yad Vashem e-newsletter, viz http://www.yadvashem.org/yv/en/education/newsletter/31/conscripted_slaves.asp, podle stavu ke dni 1. 7. 2017.

K dezercím z pracovních jednotek nedocházelo pouze na frontě, ale již od jejich založení v roce 1939. Mezi stovkami spisů židovských uprchlíků z Podkarpatska, dochovaných ve Státním archivu užhorodské oblasti, se 81 z nich týká osob, jež se ve snaze vyhnout se této službě, uchýlily na sovětské území. Například rodák z Košic Evžen Alter (1912) žijící v Budapešti, zběhl 7. září 1940 z pracovní jednotky maďarské armády ve chvíli, kdy kopal protitankové zákopy poblíž sovětské hranice. Již 10. září byl zatčen orgány NKVD nedaleko Skole. Jako společensky-nebezpečný element byl 20. března 1941 v Žitomíru obviněn z nelegálního přechodu státní hranice. Dále byl vězněn ve věznici města Novočerkask, odkud měl být odeslán do věznice NKVD č. 3 v Tomsu v Novosibiřské oblasti. Zemřel 4. října 1941 při evakuaci stanice Bogaevskaja v Rostovské oblasti. Pravděpodobně v důsledku zmatku způsobeného napadením SSSR tato skutečnost orgánům NKVD unikla, neboť Alter byl 5. ledna 1942, dva měsíce po úmrtí, odsouzen za údajnou špionáž na deset let práce v táborech Gulagu.²⁰⁰

Den po Alterovi překročil hranici do SSSR Josef Königsberg (1916) ze Svaljavy, kde se živil jako opravář psacích strojů. V letech 1934–1938 byl členem Komsomolu. Po maďarském záboru Podkarpatské Rusi přišel o práci v Budapešti, vrátil se tedy domů a vypomáhal v zemědělství. 23. září 1939 byl zatčen a několik dní vězněn maďarskou policií, která u něj během prohlídky našla výtisk „Pravdy“ z roku 1937 věnovaný stoletému výročí smrti Puškina. Útěk za hranice zvažoval delší dobu, ale odhodlal se až poté, co dostal povolávací rozkaz do maďarské armády. Ze Svaljavy odjel společně s kamarádem vlakem do Volovce. Po cestě byl však jeho kamarád zadržen maďarskou policií, protože ji zaujaly jeho dvě košile, jež měl na sobě. 11. září 1940 ráno odešel do vesnice Lazi, odkud ho jeden místní obyvatel zavedl k nedaleké sovětské hranici. Krátce po překročení hranice byl zatčen pohraniční stráží NKVD a umístěn do sběrného tábora ve Skole. Kromě snahy vyhnout se službě v maďarské armádě uvedl během úvodního výslechu jako cíl útěku i vidinu lepšího života v SSSR. Počátkem roku 1941 byl odeslán do věznice NKVD v Žitomíru, kde byl 7. června 1941 odsouzen na tři roky Gulagu a odeslán do Sevostlagu na Kolymě.

Dne 26. května 1941 byli zadrženi na sovětské hranici ve Stanislavské oblasti Ferenc Teller (1918) z Tajova, Imre Roth (1918) z Monoru, László Nádler (1919) z Budapešti a Zigmund Weiss (1918) s Miklósem Breuerem (1918) z Dunajské Stredy. Jako důvod útěku do

²⁰⁰ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4391.

SSSR uvedli „těžký život v Maďarsku, kde není možné pro Židy najít práci“ a jejich „zavlečení do pracovního tábora, kde život je podobný jako v koncentračním táboře“, v němž byli nuceni těžce pracovat a byli vystavováni ponižování a útisku. K útěku se rozhodli poté, co byli přesunuti do tábora u města Okula, pět kilometrů od sovětských hranic. Po ukončení vyšetřování byli 11. března 1942 v Ivanově odsouzeni ke třem letům Gulagu a odesláni do Oněglagu.²⁰¹

Mezi Židy původem z Maďarska okupovaného území Československa, kteří padli do sovětského zajetí v průběhu vojenských operací maďarských vojsk v SSSR, patřil i Ludvík Kellner (1920) z obce Dubovice u Rimavské Soboty. Po maďarské okupaci byl vyloučen z gymnázia za protimaďarské názory. Krátce pracoval v textilní továrně v Budapešti, než byl opět vyloučen a vrátil se domů. Na podzim 1941 byl povolán do maďarského pracovního tábora, o několik měsíců později v roce 1942 se ocitl na ruské frontě, kde pracoval na různých vojenských stavbách.²⁰² Úmorná práce se odehrávala za neustálého bití, kopanců, facek, mlácení pažbou či karabáčem. Na útek začal myslet ve chvíli, když se jeho jednotka dostala k Donu nedaleko města Bělgorodu: „Proslechlo se, že naše skupina je určena k odstranění min na právě objeveném minovém poli. Nás ta hrůza sice minula, potkala ale jinou skupinu. Chlapce rozestavěli do rojnice a pak hnali vpřed kulometem. [...] Hnali jich na dvaasedmdesát, vrátilo se jich devět. Kdy nás to čeká? To jsme si teď uvědomili všichni a touha po útěku byla silnější.“²⁰³ Ozbrojený dozor a mnozíci se případy nezdařených útěků, týrání a vraždění neúspěšných utečenců i decimování vojenských jednotek, z nichž zběhové pocházeli, však Kellnerovi bránili v útěku. Ze zoufalství a naprostého vyčerpání z otrocké práce se úmyslně těžce zranil krumpáčem. Rána se zanítila a dostal těžké horečky. Byl převezen do nemocnice v Gončarovce cca třicet kilometrů od fronty. Zde přečkal až do sovětského obsazení obce 20. ledna 1943: „Ruki verch!“ [...] spatřil jsem rudoarmějce s ušankou, s rudou hvězdou na ni, se samopalem na mých prsou. Odstrčil jsem samopal stranou, vrhl se rudoarmějci za nadšeného křiku celé světnice kolem krku a toho nebohého chlapíka jsem líbal a líbal. Jak jsem byl v té chvíli šťasten! To je konec všech útrap, konečně vysvobození!“²⁰⁴ Ludvík Kellner se však z osvobození radoval předčasně. Společně

²⁰¹ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2836.

²⁰² Srov. Sbírka rozhovorů Židovského muzea v Praze, rozhovor s Ludvíkem Kellnerem vedla 17. 2. 1991 Anna Hyndráková.

²⁰³ KELLNER, Ludvík: *Jediná cesta*. Naše vojsko, Praha 1956, s. 83.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 113.

s dalšími zběhy, ale i s maďarskými a německými zajatci byl uvězněn v zajateckém táboře Chrenovoje.

Některým zběhů z pracovních jednotek židovského původu se podařilo strašlivým podmínkám zajateckých táborů vyhnout. Šťěstí měli zeména ti z nich, kteří padli do rukou sovětských důstojníků židovského původu obeznámených s tragickou situací Židů na druhé straně fronty.²⁰⁵ Což byl i případ Josefa Müllera (1920) z Čopu. V roce 1939 byl odveden do pracovní jednotky v Moháči. Na jaře roku 1942 jeho jednotku přesunuli k východní frontě na Donu, kde čistila minová pole, kopala příkopy, pohřbívala zavražděné civilisty apod. Vysilující práce, nedostatečná strava, bití a vraždění, způsobily do konce roku 1942 smrt poloviny členů jednotky. S pomocí slovenského dozorce Alexandra Hladkého se Müllerovi podařilo 1. prosince 1943 utéct k Sovětům. Když je čtyři vojáci přivedli s namířenými hlavěmi k jejich nadřízenému, snažili se mu vysvětlit, že jsou Židé z pracovní jednotky. „Sovětský důstojník nařídil vojákům, aby přinesli chleba. Položil jej před nás a zeptal se mne, zda jsem hladový. Poté, co jsem pozitivně odpověděl, pokračoval: „Předtím, než vám dám chleba, mi řekněte požehnání, které Židé pronášejí před jeho konzumací“. Ještě než jsem dokončil „Požehnaný jsi Ty, Hospodine, Bože náš, Králi všehomíra, jenž dáváš chlebu vyrůst ze země“ jsem měl pocit, že se kapitánovi v koutku očí lesknou slzy. Byl to Žid!“²⁰⁶ Soucitný sovětský důstojník je vybavil průvodním dopisem a odeslal do ústředí NKVD ve dvacet kilometrů vzdálené Voroněži. Po noci strávené ve vězeňské cele byli odesláni do města Šatalovka nedaleko Kurska, kde začal Müller pracovat v místní nemocnici.²⁰⁷

V souvislosti s vypuknutím II. světové války a sovětským útokem na Polsko vznikla z nařízení lidového komisaře vnitra Lavrentije Beriji 19. září 1939 Správa ve věcech válečných zajatců a internovaných (zkratka UPVI) zpravovaná podřízená NKVD stejně jako Gulag. Jejím hlavním cílem byla internace obrovského množství polských vojáků, kteří padli do sovětského zajetí ve východní části Polska a jejich využití k otrocké práci. V rámci reorganizace správy táborů došlo

²⁰⁵ BRAHAM, Randolph L. *The politics of genocide: The Holocaust in Hungary*. Wayne State University Press, Detroit 2000, s. 52.

²⁰⁶ MÜLLER, Josef: *Fighting for all that I loved. A story of love and war*. 1st Books Library, 2002, s. 50.

²⁰⁷ Sbírka rozhovorů Paměť národa, rozhovor s Josefem Müllerem vedl v roce 2007 Adam Hradilek.

v roce 1945 k jejímu přejmenování na Hlavní správu ve věcech válečných zajatců a internovaných, dnes známou pod zkratkou GUPVI.²⁰⁸

Správa se v době svého největšího rozkvětu skládala z přibližně 4000 jednotek - táborů, věznic, nemocnic a pracovních jednotek rozmístěných po celém SSSR, často ve stejných lokalitách jako tábory Gulagu. Jednotlivé systémy se prolínaly do té míry, že je často nemožné je oddělit. V některých táborových komplexech Gulagu vznikaly jednotlivé tábory – lagpunkty určené pro válečné zajatce, kteří pracovali bok po boku s ostatními vězni, a jejichž osud byl velmi podobný.²⁰⁹

V letech 1939–1955 jimi prošlo více než 4 miliony osob - válečných zajatců, kteří padli do zajetí během vojenských operací, ale i civilistů pozatýkaných sovětskými orgány na dobytém území a zavlčených do SSSR na nucenou práci.²¹⁰ Zejména v době války, avšak i po jejím skončení panovala v (G)UPVI obrovská úmrtnost. Důsledkem hladu, zimy, epidemií a násilí ze strany Sovětů, zemřelo přes milion zajatců. Zde je třeba uvést, že ve stejné době v důsledku válečných útrap, jež přinesl útok nacistického Německa, boj Sovětského svazu za osvobození i poválečná nouze, zemřely v SSSR miliony civilistů.

V táborech (G)UPVI byli vězněni i desítky tisíc Židů. Nejednalo se pouze o zběhy z pracovních jednotek či zajatce po sovětské protiofenzívě u Voroněže v lednu 1943 (tvořili většinu), ale i o velké množství židovských civilistů, často čerstvých navrátilců z nacistických koncentračních táborů, kteří byli společně s dalšími obyvateli Maďarska pozatýkáni v závěrečné fázi druhé světové války i po jejím skončení a odesláni na otrockou práci do lágrů v SSSR.²¹¹ Jen v Budapešti bylo pozatýkáno a odesláno do zajateckých pracovních táborů GUPVI přes sto tisíc civilistů. Mezi nimi byl například i švédský diplomat Raul Wallenberg, zatčený 17. ledna 1945, který jen pár měsíců před tím zachránil před deportacemi do Osvětimi desetitisíce maďarských Židů.²¹²

²⁰⁸ ROZZET, Robert: *Conscripted Slaves. Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Yad Vashem, Jerusalem 2013, s. 225.

²⁰⁹ APPLEBAUM, Anne: *Gulag. Historie*. Beta-Dobrovský, Praha 2014, s. 381.

²¹⁰ KARNER, Stefan: In Stalins Custody. The Soviet Camp System for Prisoners of War during and after the World War II, in: BISCHOFF, Günter. – PLASSER, Fritz. – STELTZ-MARX, Barbara (eds): *New Perspectives on Austrians and World War II*, Contemporary Austrian Studies, Vol. 17. New Brunswick 2009, s. 122.

²¹² Raul Wallenberg (1912–1947) švédský diplomat a *Spravedlivý mezi národy*. Po zatčení kvůli podezření ze špionáže byl převezen do ústřední věznice NKVD Lubljanka v Moskvě, kde byl s největší pravděpodobností v roce 1947 popraven. Jeho osud však nebyl dodnes ze strany ruských úřadů plně objasněn.

Tábory (G)UPVI prošlo i okolo 20 až 30 tisíc zajatců z řad Židů přinucených sloužit v pracovních jednotkách maďarské armády. Mezi nimi bylo odhadem několik set až tisíc osob původem z území Maďarska okupovaného Československa. Z výzkumu v citovaných archivech je patrné, že zběhové z maďarských pracovních jednotek, kteří utekli do SSSR před německým útokem v roce 1941, byli umisťováni do táborů Gulagu. Z desítek známých případů uvedme skupinu pěti zběhů, jimž se podařilo 26. května 1941 společně utéci z pracovní jednotky nasazené na práci nedaleko sovětských hranic. Jednalo se o Ference Tellera z Tajova, Imre Rotha z Monoru, László Nádlera z Budapešti a Zigmunda Weisse s Miklósem Breuerem z Dunajské Stredy, kteří byli 11. března 1942 odsouzeni ke třem letům Gulagu a odesláni do Oněglagu. Už se o nich píše na str. 74. Po dvou letech nucených prací zde 13. března 1944 zemřel Z. Weiss a 22. března 1945 i F. Teller.²¹³

Zda byli v letech 1939–1941 do táborů Gulagu odesíláni všichni zběhové, případně kolik jich bylo odesláno do zajateckých táborů UPVI, může potvrdit až další výzkum této problematiky. Po útoku na SSSR se však situace změnila. Židovské pracovní jednotky se přímo podílely na válečných operacích maďarské armády na sovětském území. Jak už bylo řečeno, NKVD většinou nerozlišovala mezi nuceně nasazenými členy pracovních jednotek z řad Židů či Rusínů a regulérními vojáky německé či maďarské armády. Zpravidla skončili ve stejném zajateckém táboře jak zbědovaní přeživší pracovních jednotek, tak i jejich trýznitelé. V některých případech bylo v zajetí zacházeno hůře s členy pracovních jednotek, než s maďarskými důstojníky, kteří se těšili speciálnímu zacházení dle hodnosti. Na druhou stranu se židovští zajatci, což dokládá výše uvedený případ Josefa Mullera, setkávali i se sympatiemi ze strany sovětských vězňů židovského původu, kteří jim pomohli získat privilegovanější postavení v táboře, případně umožnili útěk či převelení ze zajateckého tábora.²¹⁴ Většina zběhů židovského původu, jimž se podařilo uniknout pronásledování z rasových důvodů, masovému vyvražďování i hrůzám pracovních jednotek a válečné vřavy, takové štěstí jako Josef Muller ale neměla a potkal je krutý osud válečných zajatců. Především provizorní frontové zajatecké tábory jako Davidovka, Moršansk či Chrenovoje, se nechvalně zapsali do historie jako místa, kde došlo k naprosté anarchii a ztrátě lidskosti u hladovějících a umírajících mas zajatců.

²¹³ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2443.

²¹⁴ BRAHAM, L. Randolph: *The politics of genocide: The Holocaust in Hungary*. Wayne State University Press, Detroit 2000, s. 52.

Pro ilustraci podmínek panujících v zajateckých táborech, citujme ze vzpomínek slovenského gymnazisty a člena pracovních jednotek Ludvíka Kellnera, jenž padl do zajetí nedaleko Voroněže a byl vězněn v Chrenovském zajateckém táboře. Ve vzpomínkách popisuje systematickou střelbu zajatých vojáků, stržení z rozmaru do místnosti přeplněné zajatci, strastiplný pochod do zajateckého tábora Chrenovoje, na který vzpomínal slovy: „*Ještě nevíme, že ti, kteří to přežijí [...] i po dvaceti letech se budou probouzet v noci zpocení, ve smrtelném strachu, s jektajícími zuby, když se jim bude zdát o Chrenovském.*“²¹⁵ Chrenovský zajatecký tábor UPVI č. 81 byl zřízen 20. ledna 1943 necelých třicet kilometrů východně od Voroněže u obce Chrenovoje a za účelem soustředění vojáků zajatých během bojových operací Jižního frontu. Původně byl určen pro 10 000 zajatců, ale brzy byl tento limit více než dvojnásobně překročen. V důsledku organizačních zmatků, které způsobily hlad internovaných, zde za dva a půl měsíce existence tábora zemřelo 13 796 osob.²¹⁶

Chrenovský tábor se stal jedním z nechvalně proslulých míst, kde mezi zajatci docházelo v masovém měřítku ke kanibalismu, jehož svědkem se stal Kellner, když se po několik dnech v lágru probral z horečky způsobené tyfem: „*Zjišťuji, že o lidojedství už každý dávno ví, vzali to na vědomí jako zimu, hlad, vši a smrt.*“ Na následujících řádcích do detailu popisuje případy kanibalismu, s nimiž se setkal i osobní zkušenost s ním. „*Říkají, že v noci u latrín také zabíjejí, aby se dostali k teplému masu. Zpočátku tomu ani nechci věřit, ale hromada zohavených mrtvol každý den na chodbách vydává přesvědčivé svědectví,*“ pokračuje Kellner, jenž měl větší štěstí než polovina vězňů v táboře, kteří zemřeli a on je musel s ostatními přeživšími „pohřbívat“: „*Uvážeme špagát na nohu nebo ruku a vlečeme nadlidským úsilím. Na druhém konci tábora u jednoho vchodu stojí bývalý kostel z červených cihel, který se stal skladištěm mrtvol. Na kost zmrzlé mrtvoly jsou skládány do hranic jako metrové dříví v lese. Hranice jsou několik metrů vysoké, tisíce mrtvol, do jednoho nahé...*“²¹⁷

²¹⁵ KELLNER, Ludvík: *Prošel jsem peklem sovětského lágru*, in: *Reportér*, 1990, č. 8, Příloha, s. 1.

²¹⁶ BYSTROV, Vladimír: *Průvodce říší zla*, Academia, Praha 2006, s. 179.

²¹⁷ KELLNER, Ludvík: *Prošel jsem peklem sovětského lágru*, in: *Reportér*, 1990, č. 8, Příloha, s. 4.

5. 5 Amnestie a propuštění

Německý útok na Sovětský svaz v červnu 1941 přinutil Sověty propustit značnou část bojeschopných vězňů z Gulagu, táborů GUPVI a věznic s tím, aby se zapojili do obrany země. K propuštění polských a následně československých občanů vězněných v SSSR došlo na základě dohod mezi SSSR a exilovými vládami Polska a Československa.²¹⁸

Na naléhání československé exilové vlády začalo v druhé polovině roku 1941 sovětské vedení jednat o vzniku samostatné československé vojenské jednotky v SSSR. Zásadní roli v této snaze sehrál plukovník Heliodor Píka, který neúnavně apeloval na československou exilovou vládu i sovětské vedení na co nejrychlejší propuštění krajanů: „*Stovky našich příslušníků, kteří jsou v koncentračních táborech, marně se dovolávají propuštění a vstupu do vojenských jednotek, tak jak bylo povoleno Polákům a hned provedeno. Uprchlíci z Československé republiky přešli nezákonně sovětské hranice jen proto, aby mohli někde bojovat proti německým fašistům, a dodnes není jim možno vyhovět. Trpí zcela nevinně jak fyzicky nedostatkem výživy a zimou, tak hlavně morálně, neboť cítí, že bylo na ně zapomenuto,*“ hlásil H. Píka v říjnu 1941.²¹⁹

Amnestii pro vězněné Čechoslováky se podařilo vyjednat až počátkem roku 1942, poté co se Státní výbor obrany SSSR na svém zasedání 3. ledna 1942 konečně rozhodl amnestovat vězněné československé státní příslušníky mimo „osob podezřelých ze špionáže proti SSSR“. Současně měl být zahájen dobrovolný nábor pro Československou vojenskou jednotku v SSSR jak z československých státních příslušníků, tak i z občanů Sovětského svazu „československé“ národnosti. Vstup do armády ale byl v zásadě vnímán jako podmínka propuštění.²²⁰

Díky amnestii se hned v prvních měsících roku 1942 dostalo na svobodu mnoho Čechoslováků. Jak ale dokládají vzpomínky pamětníků i archivy NKVD, propuštění se kromě zemřelých nedočkal i množství specialistů, které si vedení jednotlivých táborů rozhodlo ponechat. Někteří velitelé táborů se totiž zdráhali propustit vězně s cizí státní příslušností. Zvláště

²¹⁸ BORÁK, Mečislav: Z nacistického koncentračního tábora do sovětských gulagů (Osudy ostravských Židů z transportů do Niska nad Sanem), in: *Ostrava: příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*, Tilia, Ostrava 2011, s. 128–129; podrobněji k tématu: VALIŠ, Zdeněk: Ze sovětských gulagů do československé armády. Heliodor Píka v boji za životy Podkarpatorusů, in: *Historie a vojenství*, 2008, č. 1, s. 43–58; srov. RICHTER, Karel: *Podkarpátští Rusíni v boji za svobodu*. Česká expedice, Praha 1997, s. 38–79.

²¹⁹ VALIŠ, Zdeněk: Ze sovětských gulagů do československé armády. Heliodor Píka v boji za životy Podkarpatorusů, in: *Historie a vojenství*, 2008, č. 1, s. 47.

²²⁰ Tamtéž, s. 48.

uprchlíci z Podkarpatské Rusi, často považováni za maďarské občany, se marně dožadovali propuštění. Až 26. ledna 1946 tak byla propuštěna na základě „skončení délky trestu za nelegální přechod hranice“ z lágrů Sevvostlagu na Kolymě Giza Tabešová. V den vypršení pětiletého trestu byl 19. září 1945 propuštěn z Vorkutlagu Tibor Vágó. Šulem Friedman byl od roku 1941 vězněn v různých táborech a lazaretech Pečorlagu, kde pracoval po celou dobu jako felčar. Dne 30. 11. 1942 byl sice oficiálně osvobozen, ale neměl právo na odjezd z místa zadržení. Z Pečorlagu byl fakticky osvobozen až v září 1946, tedy o téměř čtyři roky později, než dle trestu měl.²²¹ Na základě amnestie byl propuštěn a odeslán do Džambulu v Kazašské SSR i Michal Lar, ale k československé jednotce ho nepustili. Byl nucen pracovat v jednom z místních kolechozů. Domů se mohl vrátit až počátkem roku 1947.²²²

Ačkoliv se díky Pikově iniciativě dařilo postupně vyjednávat propouštění Podkarpatorusínů z táborů rozesetých po celém SSSR, kterému došlo zejména koncem roku 1942 (například začátkem prosince přijely do Buzuluku tři velké transporty s Podkarpatorusíny – 6. prosince přijelo z Vorkuty 185 propuštěných vězňů, z Kargopollagu 195 a z Pečory 241),²²³ ještě v únoru 1943 hlásil Píka do Londýna: „...*Propuštění Podkarpatských Rusů jde pomalu. Jsou odesíláni postupně, ve skupinách jen asi po 40 osobách. Důvodem toho jsou značné dopravní potíže. Odesílání nelze urychlit, i když se v některém táboře nachází několik set Podkarpatorusů.*“²²⁴

Cesta z lágrů k formující se československé vojenské jednotce v Buzuluku na jihu Ruska většinou trvala několik týdnů. Dobrovolníci z řad osvobozených trestanců tak často přijížděli ve zbídačeném stavu. Někteří cestu nepřežili.

Na cestě do Buzuluku zemřel například Michal Jackanič (1909) z Malého Rakovce, který byl propuštěn koncem roku 1942 z jednoho z táborů v archangelské oblasti. Společně s dalšími osvobozenými vězni cestoval k československé jednotce, aby se zapojil do bojů za osvobození vlasti. Cestu však nepřežil v důsledku zápalu plic a celkového vyčerpání. Dle výpovědi jeho

²²¹ DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: *Židé v Gulagu. Českoslovenští Židé v sovětských pracovních a zajateckých táborech v období druhé světové války*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017.

²²² Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Michalem Larem vedl 7. 12. 2012 Adam Hradilek.

²²³ DOVGANIČ, Omelan – RUBIŠ, Fedir: *Zakarpatici pid presom stalinskovo svavilja*. Karpatska veža, Mukačevo 2009. s. 16.

²²⁴ VALIŠ, Zdeněk: Ze sovětských gulagů do československé armády. Heliodor Píka v boji za životy Podkarpatorusů, in: *Historie a vojenství*, 2008, č. 1, s. 48.

krajanů, bylo jeho tělo společně s doklady a osobními věci převzato orgány NKVD a pohřbeno na neznámém místě.²²⁵

I ti co několikátýdenní cestu přežili, často nebyli schopni zařazení do jednotky. Například Robert Sylten, vězněný více než dva roky v táboře Kňož-Pogost, přijel do Buzuluku v květnu 1942 s těžkou tuberkulózou a musel se řadu měsíců léčit. Po částečném uzdravení vypomáhal při týlových pracích a nakonec byl zařazen do náhradní rot. Teprve začátkem března 1944 byl odeslán k Čs. vojenské jednotce v SSSR do Jefremova a od 25. března 1944 byl jako sanitář zařazen k československému náhradnímu pluku.²²⁶

Rok a půl dělil od propuštění manžele Arnolda a Matyldu Herškovičovi, učitele z obce Činadovo na Podkarpatské Rusi. Zatímco Matylda byla propuštěna z Těmlagu v Mordovinské republice 21. prosince 1942 a odeslána do Džambulu v Kazašské republice, její manžel se dočkal propuštění ze Sevžerdorlagu až 17. července 1944 a 29. srpna 1944 byl odveden v Sadaguře k 1. čs. sboru.²²⁷

Přestože byl Vasil Maksimišinec ve Vjatlagu v důsledku vyčerpání a nemoci hospitalizován, 14. prosince 1942 ho společně s dalšími osmi Čechoslováky z tábora propustili. Stalo se tak díky soucitu estonské vězeňkyně, která mu na marodku donášela jídlo nad rámec předepsaných norem a udržela jej při životě. Po krátkém výcviku se již 8. března 1943 zúčastnil prvního válečného nasazení jednotky – boje u Sokolova, kde však padl do německého zajetí a byl uvězněn v táboře pro válečné zajatce Stalag 378 Dněpropetrovsk. Společně s dalšími čtyřmi zajatými Čechoslováky byl v září 1943 převezen do Prahy, kde ho nacisté využili k propagandě. Na tiskové konferenci pro protektorátní novináře museli vypovídat o podmínkách v sovětských táborech Gulagu či o nečeském charakteru československé vojenské jednotky (do značné míry tvořené československými Ukrajinci a Židy propuštěnými z Gulagu). Na základě jejich výpovědí vznikla řada článků, které zaplnily stránky tehdejšího protektorátního tisku. Jejich osudy se podrobně zabývala již zmíněná propagandistická brožura z roku 1943 *Váleční zajatci vypovídají*.

228

²²⁵ VALIŠ, Zdeněk: Ze sovětských gulagů do československé armády. Heliodor Pika v boji za životy Podkarpatorusů, in: *Historie a vojenství*, 2008, č. 1, s. 53; srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 6024.

²²⁶ DVOŘÁK, Jan: Příběh liknavého donašeče. Robert Sylten – spolupracovník StB v Izraeli, in: *Paměť a dějiny*, 2015, č. 4, s. 91–92.

²²⁷ DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: *Židé v Gulagu. Českoslovenští Židé v sovětských pracovních a zajateckých táborech v období druhé světové války*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017.

²²⁸ ROLAND, H.: *Váleční zajatci vypovídají*. Orbis, Praha 1943; srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3360.

Boje u Sokolova se jako člen kulometné rotý zúčastnil například i Vladimír Levora, propuštěný na amnestii z Vorkutlugu.²²⁹

Dvou a půl letý pobyt v táborech a věznicích NKVD nakonec šťastně dopadl i pro studenta pražské právnické fakulty Karla Vaše, jenž po propuštění z Intinlugu 4. ledna 1943 odjel rovněž do Buzuluku. Zpočátku vykonával funkci přednosta kanceláře polního prokurátora a po krátké epizodě u 2. pol. praporu působil na 2. (zpravodajském) oddělení 1. čs. brigády. Od ledna 1945 zastával funkci zástupce nechvalně známého velitele obranného zpravodajství Bedřicha Reicina.²³⁰

O dva měsíce později, 27. března 1943, se dostal na svobodu i Václav Djačuk. Do Buzuluku dorazil po strastiplné cestě až začátkem srpna 1943 (!). Po úspěšném absolvování výcviku na leteckém učilišti ve Vjazinkách byl přidělen k 1. československému stíhacímu leteckému pluku a jako jeho příslušník se v rámci ostravské operace podílel na osvobození Československa.²³¹

V době, kdy většina československých občanů již byla z Gulagu propuštěna, čekal Čechoslovák z Podkarpátí a zároveň poloviční Němec a Maďar Adalbert Holzberger z Brustury už dva a půl roku na soud. Dočkal se 16. června 1943 a byl odsouzen k deseti letům nucených prací za špionáž. Trest si odpykával v Rečlugu, určeném k izolaci „nejnebezpečnějších živlů“, který byl fakticky součástí Vorkutlugu. Propuštěn byl až po vypršení trestu 13. září 1950, ovšem domů se vrátit nemohl. Byl odeslán do doživotního vyhnanství do obce Ust'-Tarka v Novosibirské oblasti. V lednu 1956 však získal sovětské občanství a v dubnu 1956 mohl vyhnanství konečně opustit.²³²

6. Návrat domů?

Edvard Beneš i Československá vláda v Londýně počítali s obnovením hranic státu v předmnichovské podobě. V tomto smyslu vedli politická jednání se Sověty, kteří však od

²²⁹ BROŽ, Miroslav: *Hrdinové od Sokolova: 1. čs. samostatný polní prapor v SSSR: seznam příslušníků praporu a účastníků bitvy u Sokolova 8. března 1943*. AVIS, Praha 2005, s. 207.

²³⁰ VALIŠ, Zdeněk: Podplukovník v záloze JUDr. a PhDr. Karel Vaš viz: <http://virtually.cz/archiv.php?art=9342>, podle stavu ke dni 1. 7. 2017.

²³¹ DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam – VALIŠ, Zdeněk: Z táborů Gulagu do Československé vojenské jednotky v SSSR, in: *Historie a vojenství*, 2014, č. 1, s. 52.

²³² Více k jeho osudu in: DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: Perzekuce československých Židů v Sovětském svazu za druhé světové války, in: *Historie – Otázky – Problémy*, 2013, č. 1, s. 115–116.

začátku přistupovali k věci dost vyhybavě. Přestože Sovětský svaz společně s dalšími mocnostmi po Německém útoku na SSSR uznal předmnichovské hranice Československa, s blížícím se koncem války byl již zřejmý Stalinův strategický záměr anektovat Podkarpátí.²³³ Jak svědčí četná vojenská hlášení z osvobozeného území Podkarpatské Rusi,²³⁴ měla Sovětská moc situaci na Podkarpatské Rusi pevně v rukou od okamžiku, kdy na ni vstoupila Rudá armáda a jednotky NKVD. Na další vývoj již neměl Beneš prakticky žádný vliv a před Sověty nejen v otázce Podkarpatské Rusi kapituloval.²³⁵ Mocné sevření „spřátelené velmoci“ a uchopení moci se však netýkalo jen Podkarpatské Rusi. Československá společnost zaslepená sovětskou i domácí komunistickou propagandou a neschopná prodemokratická část politické reprezentace nedokázali ubránit integritu a demokratického ducha předválečného Československa. 29. června 1945 se Československo bez většího odporu v Moskvě vzdalo území Podkarpatské Rusi ve prospěch Sovětského svazu a její obyvatelstvo vydalo na milost NKVD. Násilná sovětizace tak dolehla především na rusínskou a ukrajinskou inteligenci, německou a maďarskou menšinu, duchovenstvo, nekomunistické spolky i nacisty zdecimovanou židovskou menšinu.²³⁶

Část podkarpatoruské politické a intelektuální reprezentace, která po maďarské okupaci z Podkarpatské Rusi utekla do Prahy, byla společně s dalšími pro Sověty nepohodlnými osobami pozatýkána příslušníky kontrarozvědné jednotky NKVD Smersť²³⁷ hned v prvních dnech po osvobození Prahy. O působení této jednotky na československém území máme detailní informace například díky Michailu Mondičovi alias Nikolaji Siněvinskému, který v řadách Smersť působil jako překladatel a po roce 1945 utekl na Západ, kde vydal vzpomínky.²³⁸ Mimo jiné byl svědkem zatčení v úvodu této práce zmíněného Augustina Vološina, bývalého československého poslance a od 15. do 18. března 1939 prezidenta i ministerského předsedy Karpatské Ukrajiny. Příslušníci

²³³ Více k problematice sovětské anexe Podkarpatské Rusi např. in: RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Vyšehrad, Praha 2016, s. 198–207.

²³⁴ VALIŠ, Zdeněk: *Velitelství osvobozeného území v dokumentech 1944–1945*. Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2016.

²³⁵ RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Vyšehrad, Praha 2016, s. 206–207.

²³⁶ K represím Maďarů a Němců v Zakarpatské oblasti viz např. KORSUN, Oleksij (ed): *Zakarpatski Uhorci i Nimci: internuvannja ta deportacijni procesi. 1944–1955 r.* Karpaty, Užhorod 2012; obecně k represím všech složek obyvatelstva dále in: DOVGANIČ, Omelan – RUBIŠ, Fedir: *Zakarpatsci pid presom stalinskovo svavilja*. Karpatska veža, Mukačevo 2009.

²³⁷ SMERŠ – zkratka z ruského *smert' špionam* (česky smrt špionům), zvláštní oddíly vojenské kontrarozvědky zřízené na Stalinův rozkaz 19. 4. 1943.

²³⁸ SINĚVIRSKIJ, Nikolaj: *SMERŠ: God v stane vraga*. Grani, Mnichov 1948; český překlad pod názvem *SMERŠ: rok v táboře nepřitele* vydal v Praze roku 2014 Ústav pro studium totalitních režimů.

Smerš ho zatkli 15. května 1945. Měsíc po převozu do moskevské věznici Butyrky a sérii výslechů zemřel 19. července 1945 na infarkt.²³⁹ O den dříve byl zatčen například i právník, politik a novinář z Podkarpatské Rusi Štěfan Kločurak, jenž působil v několika vládách krátce trvajících republik – Západoukrajinské lidové republiky (1918–1919), Huculské republiky (1919) i Karpatské Ukrajiny (1939), kde vykonával funkci ministra průmyslu a zemědělství. 15. května 1945 byl převezen do Lefortovské věznice v Moskvě. Po ročním vyšetřování ho odsoudili k osmi letům Gulagu, které strávil v Unžlugu a Vorkutlugu.²⁴⁰ Československé úřady únosům stovek osob z českých zemí a tisíců ze Slovenska jen bezmocně přihlížely a nedokázaly adekvátně zareagovat.²⁴¹

Represím během sovětizace Podkarpatské Rusi neunikl o několik let později například ani básník, politik (člen KSČ) a důstojník čs. armády Andrej Patrus „Karpatský“ (1917–1980). Za války jako pomocník náčelníka čs. vojenské mise v SSSR plk. H. Píky pomáhal při vyhledávání a osvobozování čs. vězňů v Gulagu. V říjnu 1943 byl jmenován zástupcem velitele druhé čs. paradesantní brigády. Po válce se vrátil do Užhorodu, kde zjistil, že již v roce 1943 byl vyloučen z KSČ kvůli „tajné spolupráci s čs. exilovou vládou v Londýně“. 12. října 1947 byl zatčen NKVD v souvislosti s procesem proti generálu H. Píkovi v Československu. Počátkem roku 1949 byl odsouzen k 25 rokům Gulagu. Byl vězněn ve Vorkutlugu a Ozerlugu.²⁴² Jeho osud i osudy dalších tisíců osob postižených sovětským režimem po anexi je možné rekonstruovat rovněž na základě nedávno otevřených a výše zmíněných archivů, obsahujících materiály NKVD Zakarpatské oblasti, případně rozhovorů s pamětníky.

Ani ty, kterým se podařilo utéci před maďarskou okupací, přežít tábory a věznice NKVD v Sovětském svazu a kruté boje za osvobození Československa, nečekal klidný život v osvobozené vlasti. Většina z nich se narodila na Podkarpátí v době, kdy spadalo pod

²³⁹ ČUKA, Petr: Deportace Augustina Vološina. In: *Securitas Imperii*, 1994, č. 1, s. 128–139.

²⁴⁰ Kločurak ve Vorkutlugu pracoval šest let jako horník, krátce před vypršením trestu v květnu 1953 mu byl trest změněn na doživotní vyhnanství ve Vorkutě, na základě úsilí příbuzných v Československu mohl nejdříve v roce 1956 navštívit své příbuzné na Ukrajině, následně mu byl vydán československý pas, do Československa se vrátil až 18. října 1957, zemřel 8. února 1980 v Praze; viz. MUŠYNKA, Mykola: *Lycar Voli: Žittija i političko-gromadska dijalnist Štěpana Kločuraka*. Gražda, Užhorod 2011; srov. Sběrka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Ljubou Svobodovou (vnučkou S. Kločuraka) vedl 6. 4. 2011 Adam Hradilek; srov. GDA SBU – Užhorod, f. 2558, sv. č. 5354.

²⁴¹ Blíže viz BYSTROV, Vladimír: *Únosy československých občanů do sovětského svazu v letech 1945–1955*. Themis, Praha 2003; TÝŽ: *Sovětská brutální svěvole a československý ustrašený králíček: Pokus o esejistický výklad stále nepřilíhající známého zločinu z r. 1945*. Euroslavica, Praha 2009.

²⁴² A. Patrus byl propuštěn a rehabilitován v roce 1956, zemřel téměř osamocen a zapomenut v roce 1980 v Kyjevě; srov. GDA SBU – Užhorod, f. 2558, sv. č. 6437; dále srov. POP, Ivan: *Osobnosti našich dějin - PATRUS (Karpatský) Andrej*, in: www.rusyn.sk, podle stavu ke dni 1. 7. 2017.

Československo. Účast na jeho osvobození od nacistické nadvlády v československých vojenských jednotkách utužila jejich vztah k rodné vlasti. Pouze část z nich se nechala zlákat sovětskou propagandou a prosovětskými separatisty pod vedením Ivana Turjanici a rozhodla se budovat kariéry na Zakarpatské Ukrajině. Někteří veteráni československé armády z řad uprchlíků sice zůstali na Zakarpatí z důvodu rodinných vazeb a poutu k rodnému kraji, většina z nich však i přes aktivní odpor Sovětů optovala pro Československo. Z těch, kteří zůstali, uveďme například Marii Čerevkovou, která do SSSR utekla s rodiči a díky spolupráci otce s NKVD se vyhnula táborům Gulagu.

Velký problém nejen s opcí, ale i s návratem na československé území měli veteráni československého armádního sboru i další osoby, kteří z různého důvodu v poválečné době navštívili Podkarpatskou Rus. Její hranice se Slovenskem byla od listopadu 1944 přísně střežena Sověty a bez řádných dokumentů a povolení se stala nepropustnou. Sověti však s udělováním víz otáleli a řada osob tak uvázla na sovětském území. K dohodě o jejich návratu došlo až 14. února 1948.²⁴³ Sovětská svévole například tvrdě dolehla i na bývalou vězenkyni Karlagu a účastnici bojů u Dukly Cecilii Slivkovou. Po skončení bojů zůstala v Praze, kde se jí v srpnu 1945 narodil syn Štěpán. V armádě setrvala až do března 1946, kdy byla demobilizována. Poté se rozhodla navštívit rodinu na Zakarpatské Ukrajině, která již byla součástí SSSR. Přesvědčena, že se za několik dnů vrátí, svěřila syna do péče své válečné přítelkyni. Na cestu zpět ji však bez řádných dokladů Sověti nepustili. Trvalo ji dva roky, než si vyřídila potřebné povolení. Po příjezdu do Prahy zjistila, že její syn byl adoptován a noví rodiče jí ho přes naléhání odmítli vydat. Vrátila se tedy do Chustu, kde si založila novou rodinu a pracovala v továrně na oděvy, později jako uklízečka. Z jejího syna Štěpána Raka se později stal světově známý kytarista a profesor na Akademii múzických věd.²⁴⁴

Konec války a návrat domů připravil pro uprchlíky židovského původu krutý střet s tvrdou realitou holocaustu. Hrůzné zážitky z věznic a lágrů NKVD i válečné vřavy bledly ve srovnání s utrpením a smrtí, které potkaly většinu jejich příbuzných a známých v nacistických vyhlazovacích táborech. Část z nich se rozhodla pro odchod do Československa, a to na Západ nebo do Palestiny s cílem pomoci budovat bezpečné místo k životu pro těžce zkoušený národ

²⁴³ RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Vyšehrad, Praha 2016, s. 213.

²⁴⁴ DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam – VALIŠ, Zdeněk: Z táborů Gulagu do Československé vojenské jednotky v SSSR, in: *Historie a vojenství*, 2014, č. 1, s. 60; srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4469.

v podobě státu Izrael. Mezi nimi byl i Robert Sylten, který po návratu do Československa v květnu 1945 zjistil, že jeho manželka a tři děti zahynuly v nacistických koncentračních táborech v Estonsku, kam byly deportovány z Terezína v září 1942. V roce 1949 tak odešel i se svou druhou ženou do Izraele, kde pracoval na různých místech, nejdéle jako chemik ve fosfátových závodech u Beerševy v Negevu.²⁴⁵

Porážka nacistického Německa a jeho spojenců nepřinesla konec utrpení ani pro mnoho Židů, navrátilivších se z koncentračních táborů na území, jež byla po válce anektována či okupována Sovětským svazem.²⁴⁶ Do táborů Gulagu a na nucené práce v SSSR byli po válce zavlečeni i Židé ze Zakarpatské Ukrajiny. V lednu 1946 byl například zatčen Josef Gross (1913) z obce Močola u Berehova, který přežil nucené nasazení v maďarských pomocných jednotkách v letech 1939 – 1944. Důvod k zatčení NKVD našla v tom, že: „*Od roku 1929 byl členem sionistického hnutí. V obci Kosino v Berehovském kraji provádí otevřenou protisovětskou agitaci proti vůdci strany VKS(B) a sovětskému vedení*“. Vojenský tribunál pohraničních vojsk ministerstva vnitra Zakarpatského okruhu tak 6. července 1946 Grossovi vyměřil osm let nucených prací.²⁴⁷

Táborům Gulagu se nevyhnul ani Evžen Lieberman (1922) z obce Sjurte, jenž rovněž přežil maďarské pracovní tábory. Po osvobození se přestěhoval do Užhorodu a v roce 1946 se oženil s Elizavetou Šumbergerovou (1929), která se v roce 1945 vrátila z Osvětimi. Lieberman již v roce 1945 optoval pro ČSR, jeho manželce to však později nebylo umožněno. Rozhodli se tedy pro ilegální odchod do Československa. Společně s nimi zamýšlel utéct i Liebermanův blízký přítel a soused ze Sjurte obuvník Arpád Elkovič (1908) se svou ženou, švadlenou Olgou Elkovič (1927), která přežila koncentrační tábor Bergen-Belsen. Dne 27. října 1946 byly oba manželské páry zatčeny sovětskými pohraničníky a předány orgánům NKVD. Evžen Lieberman byl obviněn z organizování skupinového přechodu hranice a o rok později, 24. prosince 1946, odsouzen vojenským tribunálem v Užhorodu na tři roky vězení v táborech Uchtižemlagu. Jeho žena byla z vězení propuštěna z důvodu pokročilého stadia těhotenství. Arpád Elkovič byl rovněž

²⁴⁵ DVOŘÁK, Jan: Příběh liknavého donašeče. Robert Sylten – spolupracovník StB v Izraeli, in: *Paměť a dějiny*, 2015, s. 91–92.

²⁴⁶ Srov. DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: *Židé v Gulagu. Českoslovenští Židé v sovětských pracovních a zajateckých táborech v období druhé světové války*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017.

²⁴⁷ DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 2623.

odsouzen na nucenou práci do táborů Gulagu, odkud se na rozdíl od Liebermana nikdy nevrátil.²⁴⁸

Podobný osud jako zachránce Židů Raula Wallenberga, i když ne s tak tragickým koncem, postihl i Blanku Rubinovou (1918) ze Slatinských Dolin. V letech 1934–1939 studovala nejprve v Brně a pak Praze, kde ji zastihla nacistická okupace. Když obdržela výzvu k transportu do Terezína, vstoupila do ilegality a skrývala se. Byla však zatčena a vězněna na Gestapu v Pečkově paláci a v terezínské Malé pevnosti mj. s Miladou Horákovou. Jakmile se dočkala osvobození, odešla do Budapešti, kde žil její bratr. V roce 1946 si požádala o opci pro Československo. Místo československého občanství se však dočkala zatčení NKVD. Stalo se na budapeštské ulici, odkud ji cestou do zaměstnání unesli přes věznice ve Vídni a Lvově do lágru Ivanovka, nacházejícím se mezi Omskem a Krasnojarskem v jihozápadní Sibiři. Bez soudu pracovala v těžkých podmínkách mj. jako krmička prasat. Zachránila ji lékařka, která si ji vybrala jako ošetřovatelku do nemocničního tábora. Zde se seznámila s ruským lékařem-vězněm, za něhož se po propuštění v roce 1951 provdala. Usadili se nejprve v nedalekém městě Marijinsk, později se přestěhovali na Ukrajinu. Po smrti Stalina se jí podařilo vystěhovat do Maďarska, odkud po sovětské invazi do Československa v roce 1968 uprchla do Švýcarska.²⁴⁹

Uprchlíky, kteří optovali pro Československo, případně se do něj vrátili, čekalo krátce po příjezdu rozhodnutí, před nímž stáli i ostatní obyvatelé Československa, a které zásadním způsobem ovlivnilo jejich další životní dráhu. Přesněji řečeno, buď se přidat k budování nových pořádků po vzoru Sovětského svazu, přikrčit se a uniknout do soukromí, anebo jít vlastní cestou a dostat se do konfliktu s totalitním režimem.

Kariéru v armádě udělal například Jiří Kopinec (1921) z Imstičeva. Po návratu z Vorkutlagu a válečného tažení zůstal v armádě. V březnu 1948 se stal kandidátem KSČ a o rok později byl přijat za důstojníka z povolání v hodnosti podporučíka. Postupně dosáhl hodnosti

²⁴⁸ GDA SBU Užhorod, f. 2558, sv. č. 1668; srov. ABS, f. Vyšetřovací spisy – Ministerstvo vnitra, vyšetřovací spis a. č. 580660 MV, Evžen Lieberman; Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Evženem Liebermanem vedl 28. 11. 2012 Adam Hradílek; rozhovor s Elizavetou Kořínkovou (rozenou Šumbergerovou, později Liebermanovou) vedl 12. 2. 2012 Adam Hradílek.

²⁴⁹ Archiv Židovského muzea v Praze, rozhovor s Blankou Rubinovou vedený 7. 9. 1996.

podplukovníka a v lednu 1978, když splnil podmínky nároku na starobní důchod, byl propuštěn ze služebního poměru vojáka z povolání.²⁵⁰

Michal Černega (1919) z obce Dubrinič, byl po útěku do SSSR vězněn v Sevostlugu v povodí řeky Kolymy, kde rýžoval zlato. Po účasti v bojích od Kyjeva pod Duklu optoval pro Československo, zůstal v armádě a sloužil v posádkách po celé republice. Do důchodu odešel v roce 1974 a usadil se v Sušici. Poté, co jeho tři synové podepsali prohlášení Charty 77, přišel počátkem roku 1978 o zaměstnání ve vojenském skladu v Sušici, kde působil jako pracující důchodce. Od konce 70. let jezdila navštěvovat rodinu Černegů do Sušice řada českých disidentů a signatářů Charty 77. Mezi ně patřil i básník a filosof Egon Bondy, který se stal kmotrem jeho vnuka. Michal Černega zemřel v roce 1986.²⁵¹

Ironií osudu se řada bývalých vězňů Gulagu původem z Podkarpatí opět ocitla ve věznicích, avšak na opačné straně mříží. Například Jan Bohdan byl 3. ledna 1946 propuštěn z činné vojenské služby a nastoupil k vězeňské strážu u Krajského soudu v Litoměřicích. V únoru 1948 vstoupil do KSČ a u vězeňské služby zůstal až do důchodu.²⁵² Michal Demjan po válce necelé dva roky působil v československém strážním oddílu pro UNRRU v Německu a v Itálii, demobilizován byl v roce 1947. Poté dva roky pracoval jako dozorce ve věznicích po celých Čechách – mj. na Pankráci či Valdicích. V roce 1949 byl ovšem ze služebního poměru propuštěn, až do důchodu se živil jako tiskař. Jeho matka, Anastázie Čubirková-Demjanová, která se ho vydala hledat do SSSR, se po propuštění z Gulagu a konci války vrátila na Podkarpatskou Rus, kde v roce 1994 zemřela v obci Vrchni Vorota.²⁵³

Mezi navrátilci však byli i tací, kteří nesloužili komunistickému režimu z nutnosti či lhostejnosti, ale až se zaslepenou oddaností a bezcitností, jako například později neslavně proslulý Karel Vaš, bývalý vězeň Intinlugu, který měl nejprve jako zástupce velitele obranného zpravodajství a po roce 1948 i jako vojenský prokurátor a soudce na svědomí kromě životů řady

²⁵⁰ Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Jiřím Kopincem vedl 2. 7. 2008 Adam Hradilek

²⁵¹ DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam – VALIŠ, Zdeněk: Z táborů Gulagu do Československé vojenské jednotky v SSSR, in: *Historie a vojenství*, 2014, č. 1, s. 51.

²⁵² Sbírka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Janem Bohdanem vedl 8. 7. 2008 Adam Hradilek.

²⁵³ DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam – VALIŠ, Zdeněk: Z táborů Gulagu do Československé vojenské jednotky v SSSR, in: *Historie a vojenství*, 2014, č. 1, s. 52.

skutečných i domnělých odpůrců komunistického režimu i nejoddanějšího bojovníka za propuštění krajanů ze sovětských táborů (a tedy i Vaše samotného) – Heliodora Píku²⁵⁴.

Naopak jiní navrátilci byli z politických důvodů v komunistickém Československu vylučováni ze zaměstnání, případně znovu perzekvováni a to nejen kvůli jejich politickým postojům, ale i za "pomlouvání spřátelené mocnosti Sovětského svazu" v souvislosti s jejich uvězněním v Gulagu.

Václav Djačuk se po návratu z Kolymy a válečné anabázi stal zkušebním pilotem ve Vojenském leteckém a zkušebním ústavu v Praze-Letňanech. V roce 1949 byl však bez udání důvodu z armády propuštěn a nadále mohl pracovat pouze v dělnických profesích. Po roce 1989 byl rehabilitován a byly mu vráceny vojenské hodnosti. V říjnu 2011 mu udělil prezident Václav Klaus Řád Bílého lva²⁵⁵. Stejný řád od stejného prezidenta získal o rok dříve i Jan Plovajko, přeživší Norillagu a rovněž bojů na východní frontě. Z armády byl propuštěn po kritice pronásledování veteránů západní fronty v roce 1952, až do důchodu v roce 1970 tak vykonával dělnické profese.²⁵⁶

Julius Kostovič (1912), vězeň Norillagu a Vorkutlugu, měl během služby u československé jednotky nejvyšší vojenskou hodnost (poručíka) mezi jejími příslušníky původem z Podkarpatské Rusi. Po válce zůstal v armádě, vstoupil však do národně socialistické strany, a proto byl na návrh akčního výboru Národní fronty v Hradci Králové z armády propuštěn do zálohy a v roce 1949 i zatčen. Ve vykonstruovaném procesu ho odsoudili za údajnou špionáž k 15 letům odnětí svobody. Po návratu z vězení mohl pracovat pouze v dělnických profesích. Po pádu komunistického režimu byl v dubnu 1991 jmenován do hodnosti generálmajora v. v. Zemřel v roce 1993.²⁵⁷

Vasil Maksimišinec, který byl po propuštění z Gulagu a po zajetí v bitvě u Sokolova přinucen vypovídat v Praze před protektorátními novináři, byl po válce v Československu zatčen a měl být souzen za zločin vojenské zrady. Údajně však zemřel ještě před zahájením trestního

²⁵⁴ VALIŠ, Zdeněk: Podplukovník v záloze JUDr. a PhDr. Karel Vaš. in: <http://virtually.cz/archiv.php?art=9342>, podle stavu ke dni 1. 7. 2017.

²⁵⁵ Sběrka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Vasilem Djačukem vedl 20. 1. 2011 Adam Hradilek; srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 3276.

²⁵⁶ Sběrka rozhovorů Paměť národa, rozhovor s Janem Plovajkem vedl 17. 1. 2007 Adam Hradilek; Sběrka rozhovorů ÚSTR, rozhovor s Janem Plovajkem vedl 12. 8. 2008 Adam Hradilek; srov. DAZO, f. 2558 (1939–1994), sv. č. 4039.

²⁵⁷ DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam – VALIŠ, Zdeněk: Z táborů Gulagu do Československé vojenské jednotky v SSSR, in: *Historie a vojenství*, 2014, č. 1, s. 57.

řízení. Tehdy mu také bylo odňato vyznamenání in memoriam Čs. válečným křížem z roku 1939, jenž tenkrát obdržel jako domněle padlý.²⁵⁸

Po návratu domů nepanovala v Československu vhodná atmosféra k naslouchání příběhů bezpráví, které zažili uprchlíci před nacismem do Sovětského svazu, nyní spřátelené mocnosti, jež za cenu obrovských ztrát sice přispěla k osvobození vlasti, avšak zároveň ji začala plně ovládat. Někteří z vězňů přesto nedokázali mlčet.

V Archivu bezpečnostních složek se dochoval protokol o výsledku Dimitrije Matika (1914) a výsledku tří svědků jeho "pomluv Sovětského svazu" z 8. a 9. ledna 1953. Matiko uprchl 3. července 1940 do SSSR, kde strávil několik let ve věznicích a táborech NKVD. Po službě v čs. armádě, do níž byl 12. června 1943 odveden v Buzuluku, optoval pro Československo. Na konci roku 1952 byl na základě udání vyšetřován Státní bezpečností ve Slaném za to, že " ...šířil mezi svými spolupracovníky pomlouvačné řeči, jimiž hanobil Sovětský svaz...". Během výsledku k obvinění Matiko uvedl: *"Ano, je pravdou, že jsem od měsíce listopadu 1952 [...] v různých rozhovorech hanobil Sovětský svaz. Dělal jsem to tím způsobem, že jsem vypravoval o svých zážitcích ze SSSR, kam jsem v r. 1940 uprchl ze Zakarpatské Ukrajiny a byl jsem jako cizí státní příslušník internován v táboře v neznámém mně kraji na Sibiři. Ve svých vyprávěních jsem vždy vědomě zamlčoval ty důležité okolnosti, kterými by byl setřen jejich pomlouvačný ráz. Tak kupříkladu jsem před civ. zaměstnanci ... říkal, že v době internace na Sibiři jsem s hladu jedl mechy a jednou i koňské kopyto, neuvedl jsem ovšem vysvětlení, že jsem tak činil z vlastní vůle, příčinou, že byla válečná situace a vzdálenost od lidských bydlíšť a 2 metry sněhu, kterážto okolnost přerušila veškeré spojení. ... Příčinou tohoto mého jednání jest, [...] že nesouhlasím s připojením Zakarpatské Ukrajiny k SSSR přičemž jsem tvrdil, že pro tamější lid bude znamenat bídu a úpadek a že se nebudou již nikdy mít tak, jako se měli za ČSR."*²⁵⁹ Náhodně nalezený protokol bohužel neobsahuje další zmínku o případném postihu či osudu Dimitrije Matiky.

O pět let později byl v souvislosti s "pomluvami Sovětského svazu" udán i Vladimír Levora, bývalý vězeň Vorkutlagu a účastník bitvy u Sokolova. Po návratu do Československa a vyléčení z těžkého válečného zranění vstoupil v roce 1947 do KSČ. Po půl roce však vystoupil.

²⁵⁸ DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam – VALIŠ, Zdeněk: Z táborů Gulagu do Československé vojenské jednotky v SSSR, in: *Historie a vojenství*, 2014, č. 1, s. 58; dále k otázce zajatců např. VALIŠ, Zdeněk: Sokolovo, in: *Historie a vojenství*, 2013, č. 1, s. 58–62.

²⁵⁹ ABS, sv. č. 305–221–4, za poskytnutí archivního nálezu děkuji PhDr. Milanu Bártovi.

V téže době začal psát vzpomínky na pobyt v SSSR a zejména svou internaci v Gulagu, které nazval *Bez svatozáře a vavřínu*. V roce 1951 absolvoval Pedagogickou fakultu v Plzni - obor výtvarná výchova. Od roku 1954 byl výtvarníkem závodu „Kozak“ v Klatovech. Mezi přáteli a spolupracovníky nikdy neskryval odpor k politickému vývoji v Československu a k Sovětskému svazu. Přátelům dával čist vzpomínky na Gulag, které měl v několika kopiích. Na základě udání byla u něj provedena domovní prohlídka a zabaven i zmíněný rukopis. Během výsledků odmítl nařčení z pomluv s tím, že to co napsal a hlásal, sám na vlastní kůži prožil. 24. září 1958 byl odsouzen na 18 měsíců vězení za „pobuřování proti republice“ a „hanobení spojeneckého státu“.²⁶⁰ Rukopis třídlých memoárů Státní bezpečnost zničila, ve vyšetřovacím spisu se dochoval vlastnoruční souhlas Levory s jeho likvidací. Po propuštění se věnoval krajinomalbě, tvořil i nástěnné malby a sgrafita, podílel se také na restaurování sgrafit plzeňské radnice. Vytvořil například leptaná skla pro železniční nádraží v Plzni. Po roce 1989 znovu napsal a s pomocí Zory Dvořákové vydal vzpomínky na pobyt v SSSR pod názvem *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Zemřel v Klatovech 27. května 1999.²⁶¹

Oproti nekompromisnímu Levorovi, který vzpomínky raději napsal „*po pravdě, jak viděl, zažil, a nebo slyšel*“ „do šuplíku“ a půjčoval k přečtení pouze okruhu přátel, se Ludvík Kellner, přeživší zajatecký tábor v Chrenovoje i válečnou vřavu, ve vydání vlastních vzpomínek podřídil autocenzuře. Pod názvem *Jediná cesta* publikoval v roce 1956 popis heroické anabáze československé vojenské jednotky po boku sovětské armády. Předcházejícímu zajetí věnuje autor pouze několik řádek s tím, že bylo nutné z důvodu prověření „nespolehlivých“ osob přicházejících do SSSR, nezmiňuje se o zoufalé situaci zajatců a namísto toho vyzdvihuje humánnost Sovětů vůči válečným zajatcům.²⁶² Teprve v období Pražského jara v roce 1968 se odhodlal sepsat „vynechanou“ kapitolu vzpomínek, dotýkajících se zajateckého tábora. Na uveřejnění si však musela počkat dalších dvacet let: „*Ta historka žila ve mně už od války, kdy jsem to všechno prožíval, občas jsem někomu něco vyprávěl, mnozí tomu stejně nevěřili [...] Na papír jsem se bál povídku sepsat. Jaro 1968 ten strach odehnalo a v červenci jsem povídku napsal. Byl jsem domluven s paní Faktorovou z Listů, že 21. srpna, ve středu dopoledne v 10 hodin ji povídku odevzdám, ale v té době už v redakci bylo okupační osazenstvo [...] A tak*

²⁶⁰ ABS, sv. č. V–1584.

²⁶¹ KODYM, Josef: Vzpomínka na V. Levoru publikovaná: <http://www.sensen.cz/narodni-kronika/listovat-kroniku/narodni-kronika/vzpominani/>, podle stavu ke dni 1. 7. 2017.

²⁶² KELLNER, Ludvík: *Jediná cesta*. Naše Vojsko, Praha 1956, s. 119.

*povídka odpočívala až do nového jara 1990...*²⁶³ Několik desetiletí potlačovaná vzpomínka na zajatecký tábor byla otištěna pod názvem *Prošel jsem peklem sovětského lágru* v časopise Reportér.²⁶⁴

Po pádu komunistického režimu mohli bývalí vězni Gulagu poprvé po padesáti letech a beze strachu z postihu veřejně promluvit o svých zkušenostech s útekem do Sovětského svazu a připomenout své blízké, kteří poměry v pracovních táborech nepřežili. Kromě rozhovorů a novinových článků v tomto období vznikla, případně se dočkala vydání, i řada memoárů s tematikou Gulagu. Jako první v roce 1993 vyšly podruhé sepsané vzpomínky Vladimíra Levory. Jan Demčík, rovněž bývalý vězeň Vorutlagu, vydal vzpomínky pod názvem *Můj útek do Gulagu* v roce 1995. Z dalších publikací zmiňme titul *Pečorlag. Útek do ráje* od vězně Pečorlagu Štěpána Luťanského. Vzpomínky podobně jako Levora sepsal již v 60. letech, ale v počátku období normalizace je ze strachu z domovní prohlídky zničil. Ve snaze, aby utrpení tisíců Čechoslováků i jeho vlastní neupadlo v zapomnění, je znovu začal sepsovat koncem osmdesátých let. Po pádu komunistického režimu v roce 1989 nabídl vzpomínky několika nakladatelstvím. Přestože se jednalo o unikát - v té době ještě nevyšly žádné jiné vzpomínky československého vězně na sovětské pracovní tábory a dodnes představují jedny z nejkvalitnějších a nejrozsáhlejších, nebylo jeho dílo v nakladatelstvích přijato. Pro ilustraci doby uveďme úryvek z lektorského posudku na Luťanského knihu z pera tehdy mladého redaktora Nakladatelství Lidové Noviny Michala Viewega ze dne 16. března 1993: „... *Rukopis se nám ale bohužel dostává do rukou v době, kdy čtenářský zájem o toto "vězeňské" téma je, obávám se, již nasycen, podobných knih vyšla již celá řada /namátkou: Solženicyn, Ginsburgová, Pecka, Stránský, Kantůrková, Marčenko, Mucha.../. Naznačená sympatie pro rukopis /jakož i pochopitelná solidarita s životními osudy pana Luťanského/ se tak dostává do známého sporu s našimi vydavatelskými možnostmi - není totiž pochyb o tom, že by šlo o titul jednoznačně ztrátový...*“²⁶⁵

²⁶³ KELLNER, Ludvík: *Prošel jsem peklem sovětského lágru*, in: *Reportér*, 1990, č. 8, Příloha, s. I.

²⁶⁴ Tamtéž, s. I–V.

²⁶⁵ Z pozůstalosti Š. Luťanského, posudek uložen v dodatečných materiálech Sbírký rozhovorů ÚSTR ve složce Luťanský Štěpán.

7. Závěr

V období od uchopení moci bolševiky v Rusku do šedesátých let 20. století byly sovětskými represemi postiženy tisíce osob původem z Československa, případně českých krajanů na Sověty ovládaném území. Předložená práce má za cíl popsat historické období, kdy docházelo k těmto represím v nejmasovějším měřítku. Paradoxně se dotklo osob, které byly ohroženy nacistickou či maďarskou okupací a v letech 1939–1941 uprchly v dobré víře do SSSR s cílem najít ochranu u „bratského slovanského národa“, jak Sověty popisovala komunistická propaganda.

Místo toho se ocitly v soukolí barbarského režimu, jenž zotročil a zahubil miliony lidí z řad místních obyvatel i cizinců, kteří se dílem osudu dostali na jeho území.

Přestože se jedná o práci, která má ambici poskytnout ucelený obraz zkoumaného tématu, autor si je vědom, že zdaleka není vyčerpávající. V průběhu její přípravy došlo k odtajnění a zpřístupnění stovek tisíc spisů NKVD a KGB na Ukrajině, z nichž se tisíce dotýkají tématu uprchlíků z předválečného Československa do SSSR. Přestože byly při přípravě předkládané publikace prostudovány desítky z nich, výzkum stále probíhá a na definitivní analýzu všech nově dostupných archivních materiálů a komparaci s údaji z českých a slovenských archivů si budeme muset ještě počkat.

Stejně jako existují nedávno zpřístupněné vyšetřovací spisy jednotlivých obětí sovětského režimu, existují i vězeňské spisy každého uvězněného uprchlíka, které obsahují množství údajů k průběhu internace – například o zdravotním stavu, pracovním nasazení, přemísťování mezi tábory, dopisy, fotografie, ale i úmrtní oznámení či propustky. Tyto materiály společně s dalšími dokumenty k politickým represím v SSSR, však dnes leží přísně střežené v archivech ruských bezpečnostních složek a přístup k nim je značně omezený a komplikovaný i pro místní badatele a příbuzné. Bez jejich zpřístupnění se příbuzní obětí nedozví, jak trpěli, případně zahynuli, a kde jsou pochováni jejich bližní, kteří ve válečných letech utekli do Sovětského svazu. Do té doby tak nebude úplný ani historický obraz represí uprchlíků.

Přes nastíněné nedostatky snad předkládaný text přispěje k odčinění dluhu, který má česká historiografie vůči obyvatelům území, jenž bylo dvacet let součástí Československa. A to nejen vzhledem k utrpení, které tito lidé prožili pod maďarskou a sovětskou nadvládou, ale i s ohledem na oběti, jež byli ochotni podstoupit ve válečné vřavě za svobodu Československa.

Seznam literatury a pramenů

Literatura

- APPLEBAUM, Anne: *Gulag. Historie*. Beta-Dobrovský, Praha 2004.
- BOLLINGER, Martin: *Stalin's Slave Ships: Kolyma, the Gulag Fleet, and the Role of the West*. Naval Institute Press, Annapolis 2008.
- BORÁK, Mečislav: *České stopy v Gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu*. Slezské zemské muzeum, Opava 2003.
- BORÁK, Mečislav: Z nacistického koncentračního tábora do sovětských gulagů (Osudy ostravských Židů z transportů do Niska nad Sanem), in: *Ostrava: příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*, Tilia, Ostrava 2011, s. 97–135.
- BORÁK, Mečislav (ed.): *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956): Sborník studií. Část 1. Vězni a popravení*. Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě, Opava 2007.
- BRAHAM, L. Randolph: *The politics of genocide: The Holocaust in Hungary*. Wayne State University Press, Detroit 2000.
- BROŽ, Miroslav: *Hrdinové od Sokolova: 1. čs. samostatný polní prapor v SSSR: seznam příslušníků praporu a účastníků bitvy u Sokolova 8. března 1943*. AVIS, Praha 2005.
- BYSTROV, Vladimír: *Z Prahy do gulagu aneb překáželi*. Bystrov a synové, Praha 1999.
- BYSTROV, Vladimír: *Průvodce říší zla*. Academia, Praha 2006.
- BYSTROV, Vladimír: *Únosy československých občanů do sovětského svazu v letech 1945–1955*. Themis, Praha 2003.
- BYSTROV, Vladimír: *Sovětská brutální svévole a československý ustrašený králíček: Pokus o esejistický výklad stále nepřiliš známého zločinu z r. 1945*. Euroslavica, Praha 2009.
- ČERNOUŠEK, Štěpán – HRADILEK, Adam: Po stopách sovětských perzekucí Čechů a československých občanů na území Ukrajiny, in: *Paměť a dějiny*, 2015, č. 4, s. 123–127.
- ČUKA, Petr: Deportace Augustina Vološina. In: *Securitas Imperii*, 1994, č. 1, s. 128–139.
- DEMČÍK, Jan: *Můj útěk do gulagu*. Podle vzpomínek literárně zpracoval Karel Richter, Česká expedice, Praha 1995; II. vydání Cody Print, Praha 2001.
- DOVGANIČ, Omelan – PAŠKUJ, Z. – TROJN, M.: *Zakarpattia v roki vijny*. Karpaty, Užhorod 1990.

- DOVGANIČ, Omelan: *Do Buzuluka – čerez tabory GULAGa: Z istorii zasudženija, pokaranija ta bojovovo šljachu zakarpatskych vtičiv u SRSR v 1939–1941 rokach*. Gražda, Užhorod 2009.
- DOVGANIČ, Omelan (ed.): *Reabilitovanii storijeju. Zakarpatskaja oblast' I. Zakarpatija*, Užhorod 2003.
- DOVGANIČ, Omelan – RUBIŠ, Fedir: *Zakarpatici pid presom stalinskovo svavilja*. Karpatska veža, Mukačevo 2009.
- DOVGANIČ, Omelan: Represii uhorskoho okupacijneho režimu proti hromadjan kraju, in: DOVGANIČ, Omelan (ed.): *Reabilitovanii storijeju. Zakarpatskaja oblast' I. Zakarpatija*, Užhorod 2003.
- DVOŘÁK, Jan: Příběh liknavého donašeče. Robert Sylten – spolupracovník StB v Izraeli, in: *Paměť a dějiny*, 2015, č. 4, s. 89–98.
- DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: Perzekuce československých Židů v Sovětském svazu za druhé světové války, in: *Historie – Otázky – Problémy*, 2013, č. 1, s. 105–120.
- DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam – VALIŠ, Zdeněk: Z táborů Gulagu do Československé vojenské jednotky v SSSR, in: *Historie a vojenství*, 2014, č. 1, s. 49–62.
- DVOŘÁK, Jan – HRADILEK, Adam: *Židé v Gulagu. Českoslovenští Židé v sovětských pracovních a zajateckých táborech v období druhé světové války*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017.
- DVOŘÁK, Jan – FORMÁNEK, Jaroslav – HRADILEK, Adam: *Čechoslováci v Gulagu. Životní osudy krajanů postižených politickým represemi v Sovětském svazu*. Rukopis monografie připravený k vydání v roce 2017.
- FRIEDL, Jiří: Internace československých vojáků v SSSR 1939–1941, in: BORÁK, Mečislav (ed.): *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*, díl II., Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě, Opava 2007, s. 157–200.
- FRIEDL, Jiří: Internace Východní skupiny československé armády v SSSR ve světle sovětských dokumentů, in: *Slovanský přehled*, 2007, č. 1, s. 87–120.
- HAJDUR, Vasil: *Z gulagu přes Buzuluk do Prahy: vzpomínky frontového vojáka*. Futura, Praha 2011.
- HANZLÍK, František – POSPÍŠIL, Jan – POSPÍŠIL, Jaroslav: *Sluha dvou pánů*. Lípa, Vizovice 1999.
- HORVATH, Attila: War and Peace: the Effects of the World War II on Hungarian Education in: LOWE, Roy (ed.): *Education & the Second World War: Studies in Schooling & Social Change*, Falmer Press London 1992, s. 139–150.

- HRADILEK, Adam – VALIŠ, Zdeněk: Životní osudy JUDr. Františka Poláka, in: POLÁK, František: *Sedm let v Gulagu. Vzpomínky pražského advokáta na sovětské pracovní tábory* (eds. Hradilek, Adam – Vališ, Zdeněk), Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2015, s. 343–374.
- HRADILEK, Adam: Karel Vaš v SSSR. Věznem a spolupracovníkem NKVD, in: *Paměť a dějiny*, 2012, č. 3, 2012, s. 72–88.
- HRADILEK, Adam: Výpověď Františka Poláka před soudem ve Francii, in: *Paměť a dějiny*, 2012, č. 4, s. 111–115.
- CHLEVŇUK, V. Oleg: *Historie gulagu: od kolektivizace do „velkého teroru“*. BB art, Praha 2008.
- IZAJ, Michal: *Příběhy mého života*. Československá obec legionářská, Praha 2011.
- JELINEK, A. Yeshayahu – MAGOCSI, R. Paul: *The Carpathian diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948*. East European Monographs, New York 2007.
- KARNER, Stefan: In Stalins Custody. The Soviet Camp System for Prisoners of War during and after the World War II, in: BISCHOFF, Günter. – PLASSER, Fritz. – STELTZ-MARX, Barbara (eds): *New Perspectives on Austrians and World War II*, Contemporary Austrian Studies, Vol. 17. New Brunswick 2009, s. 121–134.
- KELLNER, Ludvík: *Prošel jsem peklem sovětského lágru*, in: *Reportér*, 1990, č. 8, Příloha, s. I–IV.
- KELLNER, Ludvík: *Jediná cesta*. Naše vojsko, Praha 195.
- KORSUN, Oleksij (ed): *Zakarpatski Uhorci i Nimci: internuvannja ta deprotacijni procesi. 1944–1955 r.* Karpaty, Užhorod 2012.
- KORSUN, Oleksij – PAGIRJA, Oleksander: *Zakarpatski vtikači v SRSR: čerez tabori GULAGu i BUZULUK do ridnich Karpat 1939–1949*. Karpaty, Užhorod 2011.
- KODYM, Josef: Vzpomínka na V. Levoru publikovaná: <http://www.sensen.cz/narodni-kronika/listovat-kronikou/narodni-kronika/vzpominani/>, podle stavu ke dni 1. 7. 2017.
- KRIČFALUŠI, Michal: *Účtování s časem. Díl první – V náručí gulagu*. Literárně zpracoval Karel Richter, Česká expedice, Praha 2004.
- KULKA, Erich: *Židé v československé Svobodové armádě*. Naše vojsko, Praha 1990.
- LÁŠEK, Radan: Obrana Podkarpatské Rusi, in: *Paměť a dějiny*, 2009, č. 1, s. 21–29.
- LEVORA, Vladimír: *Ze stalinských gulagů do československého vojska*. Uspořádala Zora Dvořáková, nakl. Josef Hříbal, Plzeň 1993.
- LUŽANSKÝ, Štěpán: *Pečorlag. Útěk do ráje (1939–1942)*. Argo, Praha 1999.

- MUŠYNKA, Mykola: *Lycar Voli: Žittija i političko-gromadska dijalnist Stěpana Kločuraka*. Gražda, Užhorod 2011.
- MÜLLER, Josef: *Fighting for all that I loved. A story of love and war*. 1st Books Library, 2002.
- OFICINSKIJ, Roman: *Nelegalnyj perechid uhorsko-radjanskovo kordonu v 1939–1941 rokach*. Užhorodskij deržavnyj universitet, Užhorod 1993.
- PAVLIČ, Jiří: *Přežil jsem Gulag. Vyprávění po padesáti letech*. MNP, Kruh v Podbezdězí, 2000.
- POLIŠENSKÁ, Milada: *Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945–1953*. Libri, Praha 2006.
- POP, Ivan: Osobnosti našich dějin - PATRUS (Karpatský) Andrej, in: www.rusyn.sk, podle stavu ke dni 1. 7. 2017.
- RICHTER, Karel: *Podkarpatsští Rusíni v boji za svobodu*. Česká expedice, Praha 1997.
- ROLAND, H. (pseudonym): *Váleční zajatci vypovídají*. Orbis, Praha 1943.
- ROZZET, Robert: *Conscripted Slaves. Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Yad Vashem, Jerusalem 2013.
- ROZETT, Robert: *Conscripted Slaves: Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during World War II*. Yad Vashem e-newsletter, viz http://www.yadvashem.org/yv/en/education/newsletter/31/conscripted_slaves.asp, podle stavu ke dni 1. 7. 2017.
- RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*. Vyšehrad, Praha 2016.
- SINĚVIRSKIJ, Nikolaj: *SMERŠ: rok v táboře nepřítele*. Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2014.
- STANĚK, Tomáš: Českoslovenští občané v systému GUPVI-NKVD v SSSR v letech 1945–1956 a němečtí váleční zajatci v Československu v etapě 1945–1960, in: BORÁK, Mečislav (ed.): *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*, díl II., Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě, Opava 2007, s. 15–156.
- SVOBODA, Ludvík: *Z Buzuluku do Prahy*. Naše vojsko, Praha 1981.
- ŠVORC, Peter: *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2007.
- VALIŠ, Zdeněk: Čechoslováci v táborech a věznicích NKVD za druhé světové války (1940–1944). Výběr dokumentů z fondu Vojenského ústředního archivu a Archivu Ministerstva vnitra ČR, in: BORÁK, Mečislav (ed.): *Perzekuce československých občanů v Sovětském*

svazu (1918–1956), díl II., Slezské zemské muzeum – Slezská univerzita v Opavě, Opava 2007, s. 201–324.

VALIŠ, Zdeněk: Heliodor Píka v boji za životy Podkarpatorusů. Ze sovětských gulagů do československé armády, in: *Časopis Slezského zemského muzea*, 2008, č. 1, s. 22–59.

VALIŠ, Zdeněk: O životy Zakarpatských Ukrajinců, in: *Hlas revoluce*, č. 13, 1990.

VALIŠ, Zdeněk: Podplukovník v záloze JUDr. a PhDr. Karel Vaš viz:

<http://virtually.cz/archiv.php?art=9342>, podle stavu ke dni 1. 7. 2017.

VALIŠ, Zdeněk: Sokolovo, in: *Historie a vojenství*, 2013, č. 1, s. 40–62.

VALIŠ, Zdeněk: *Velitelství osvobozeného území v dokumentech 1944–1945*. Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2016.

VALIŠ, Zdeněk: Ze sovětských gulagů do československé armády. Heliodor Píka v boji za životy Podkarpatorusů, in: *Historie a vojenství*, 2008, č. 1, s. 43–58.

VÁŠ, Ivan: *Doroga do Celi*. Zakarpatske oblastne knižkovo-gazetne vydavnictvo, Užhorod 1963.

Archivní prameny

Archiv bezpečnostních složek, Praha

Archiv Sacharova, Moskva

Státní archiv Lvovské oblasti (Děržavnyj archiv Lvivskoj oblasti)

Státní archiv Zakarpatské oblasti (Děržavnyj archiv Zakarpatskoj oblasti)

Státní archiv Služby bezpečnosti Ukrajiny (Galuzevij děržavnij archiv Služby bezpeki Ukrajiny) – Kyjev, Lvov, Užhorod a Žitomír

Vojenský ústřední archiv, Praha

Vojenský historický archiv Bratislava

Vojenský archiv – centrální registratura, Trnava

Sbírka rozhovorů ÚSTR

Rozhovor s Janem Bohdanem vedl 8. 7. 2008 Adam Hradilek.

Rozhovor s Marií Čerevko vedl 4. 12. 2011 Adam Hradilek.

Rozhovor s Ivanem Čilipkou vedl 27. 12. 2012 Jan Dvořák.

Rozhovor s Michalem Demjanem vedl 20. 8. 2012 Jan Dvořák.

Rozhovor s Vasilem Djačukem vedl 20. 1. 2011 Adam Hradilek.

Rozhovor s Michalem Javorčákem vedl 20. 8. 2012 Jan Dvořák.

Rozhovor s Vasilem Korolem vedl 20. 2. 2010 Adam Drda.

Rozhovor s Michalem Larem vedl 7. 12. 2012 Adam Hradilek.
Rozhovor s Evženem Liebermanem vedl 28. 11. 2012 Adam Hradilek.
Rozhovor s Jiřím Kopincem vedl 2. 7. 2008 Adam Hradilek.
Rozhovor s Elizavetou Kořínkovou vedl 12. 2. 2012 Adam Hradilek.
Rozhovor s Janem Plovajkem vedl 12. 8. 2008 Adam Hradilek.
Rozhovor s Julií Slavíkovou vedla 27. 1. 2013 Jana Hušková.
Rozhovor s Ljubou Svobodovou vedl 6. 4. 2011 Adam Hradilek.
Rozhovor s Karlem Vašem vedl 4. 1. 2012 Adam Hradilek.

Sbírka rozhovorů Paměť národa

Rozhovor s Josefem Müllerem vedl v roce 2007 Adam Hradilek.
Rozhovor s Janem Plovajkem vedl 17. 1. 2007 Adam Hradilek.
Rozhovor s Antonínem Slavíkem vedl 9. 5. 2003 Jiří Luděk.

Sbírka rozhovorů Židovského muzea v Praze

Rozhovor s Ludvíkem Kellnerem vedla 17. 2. 1991 Anna Hyndráková.
Rozhovor s Blankou Rubinovou vedla 7. 9. 1996 Anna Hyndráková.